

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ГОЛОВА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

2 лютого 1897 року на загальних зборах НТШ у Львові обрано головою Михайла Грушевського, який від 1895 року був головним організатором наукової праці Товариства. Грушевський був з черги шостим головою НТШ¹ і на тому посту лишився аж до 29 квітня 1913 року, коли він відмовився від дальшого головування в Товаристві.

На загальних зборах НТШ в 1897 році злагіднено конфлікт внутрі Товариства, який негативно відбився на розгорненні наукової праці. Відгомін цього конфлікту знаходимо в записці М. Грушевського приготуваної для загальних зборів. Він писав: «А в краю знову тяжка національна боротьба забирала масу сил, відсуваючи на другий план культурну роботу з огляду на політичні задачі. Таким чином і в нашім товаристві вона була привела до острої кризи в кінці 1896 р., коли на карту поставлена була вся наукова робота й саме, можна сказати, навіть існування Товариства. Але в тім пам'ятнім моменті більшість членів його дала доказ, як цінять вони наукову діяльність, котру останніми часами розвинуло Товариство, і з тяжкої кризи Товариство вийшло ще більш зміцнене, ще більш певне своєї культурної місії, ще з вище піднесеним прапором науки, на сором всім, хто вже поспішився відправити похорон по його науковій роботі й самому його існуванню. Внутрішня боротьба в Товаристві була відгомомом попереднього життя його, коли Товариство, засноване вправді для науки переважно, служило в дійсности взагалі культурним і національним потребам нашого народу; з огляду на інтереси науки, щоб усунути на далі всякий вплив політичної боротьби й її перешкоди, загал членів однодушно постановив ще далі повести реформу То-»

¹ Першим головою Товариства був д-р Корнило Сушкевич (1874—1885), другим головою став Сидір Громницький (1885—1886), третім головою обрано Дам'яна Гладилевича (1886—1887). Обидва останні голози помінялися своїми функціями і так 17. IV. 1887 обрано Громницького, а 27. IV. 1890 поновно обрано Гладилевича, який головував до 1892 року. Четвертим головою Товариства обрано 13. III. 1892 історика д-ра Юліяна Целевича, який помер того самого року 23. XII. 1892 р. П'ятим головою НТШ став Олександр Барвінський, якого обирали на цей пост протягом трьох років (1893—1897).

риства в інтересах наукової роботи і в сім напрямі поручив виділові предположити найближчим загальним зборам проект зміни статута, що виділ і учинив тепер. В результаті, як кажу, криза хіба зміцнила наукову роботу Товариства, зіставившись, розуміється, разом разом тих трудностей, в яких мусить провадитись в теперішніх обставинах у нас наукова робота».²

Кандидатура Грушевського на голову Товариства не була оспорювана ні народовцями ні радикалами. Його обрали односторонньо, як найзаслуженішого вченого і організатора наукової праці в Товаристві, а також, як безпартійного, який не брав в тому часі безпосередньої участі в політичному житті галицьких українців. Управа НТШ в 1897 році складалася з заступника голови Сидора Громницького, секретаря Іллі Кокорудза, адміністратора Костя Панківського і вільних членів виділу Петра Огоновського, Дем'яна Савчака, Юліяна Левицького і Івана Раковського. До управи Товариства також входили директори поодиноких секцій НТШ: І. Верхурацький (Математично-природописно-лікарська секція), Іван Франко (Філологічна секція) і М. Грушевський (Історична секція).³

Вибір М. Грушевського на голову Наукового Товариства був переломовою подією не лише для НТШ, але також для цілої України. Своєю працею він зумів об'єднати українських учених з Галичини і великої України, які своїми працями утверджували метрику історичності української нації.

Новий голова НТШ в першу чергу звернув увагу на полегшення конфліктів всередині Товариства, які були пов'язані з проектом нового статуту НТШ. Загальні збори НТШ в 1897 році припоручили новій Управі Товариства зайнятися зміною статуту, на основі якого членство в Товаристві складалося б з двох категорій — дійсних і звичайних членів.⁴

Проект статуту був обговорюваний на різних засіданнях і врешті затверджений загальними зборами НТШ у 1898 році. По новому статуту, як пише В. Гнатюк, «давніші дійсні члени одержали назву звичайних. Вони мали платити вкладку, яку підвищено з 6 кор. на 10 кор. Їм полишено всі ті права, що мали перше. Тільки на засіданнях секцій вони не могли голосувати в наукових справах. Категорію членів основателів на далі закрито: вона не могла від того часу збільшитися. За те утворено нову категорію членів, яких названо дійсними. Вони мусіли мати наукову кваліфікацію і не платили вкладок. Їх вибирали секції, а затверджував виділ і тільки вони могли належати до секцій».⁵ Також закордонні члени могли брати участь і

² М. Грушевський, «Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 р.» *Записки НТШ*, т. XXI, кн. I, 1898 стор. 11.

³ Ілля Кокорудз, «Секретарське справоздання», *Записки НТШ*, т. XXI, кн. I, 1898, стор. 3—4.

⁴ Про «статутування боротьбу» всередині НТШ в 1896 році ми докладніше згадували в попередньому розділі нашої праці.

⁵ Володимир Гнатюк, «Наукове Товариство ім. Шевченка», *ЛНВ*, кн. 3. 1925, стор. 180.

голосувати на загальних зборах через своїх відпоручників. Треба підкреслити, що ця організаційна реформа Товариства спричинилася до кращого розгорнення праці. В наукових справах забирали голос лише науковці і тим самим Товариство позискало на своїм науковім престижу. М. Грушевський разом з Іваном Франком мусіли перебороти цілу низку перешкод в справі прийняття нового статуту, який був затверджений галицьким намісництвом 26. IV. 1898 року. Тим самим Наукове Товариство своєю організаційною структурою нагадувало чужинецькі академії наук.

Щоправда в тому часі з приводу статутового непорозуміння зарисувалася доволі виразно опозиція до Грушевського, яка однак в 1898 році не знайшла підтримки серед більшості членства Наукового Товариства.⁶ Ці справи опозиції й пізнішого конфлікту частини членів НТШ з Грушевським будуть обговорені в окремому розділі.

Аналізуючи перебіг загальних зборів НТШ в 1897 році слід звернути окрему увагу на оснування «резервового академічного фонду» Товариства на основі внеску М. Грушевського. Про цей фонд знаходимо коротку інформацію в справозданні І. Кокорудза, мовляв «Хотячи же на всякі випадки в будучности забезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацію для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук, постановив виділ на предположення голови проф. Грушевського оснувати «резервовий академічний фонд».⁷

У своїй записці для загальних зборів Товариства, Грушевський ще раз підкреслює важливість перетворення у майбутньому НТШ в Українсько-Руську Академію Наук. Перетворення Наукового Товариства в Українську Академію Наук, як відомо, не зреалізувалося. Проте ця справа надзвичайно цікава і становить окремий розділ в історії розвитку українських наукових установ. Як відомо в 1870—1880-их роках в межах Габсбургської імперії постав цілий ряд слов'янських академій: в 1866 році австрійський уряд на домагання хорватського сойму затвердив «Югославську Академію Наук і Мистецтва», в 1871 році польське «Наукове Краківське Товариство» окремим урядовим едиктом було перетворено в Академію Наук, в 1886 році Сербське Наукове Товариство дістало титул «Сербської Академії Наук» і вкінці в 1889 році австрійський уряд затвердив в Празі «Чеську Академію Наук і Мистецтв». Як бачимо в 1880-их роках цілий ряд слов'янських народів вже мав свої національні академії наук. Українські провідні діячі з Великої України (В. Антонович і О. Кониський) і з галичан Олександр Барвінський уважали, що зав'язком української академії стане НТШ. Цю саму концепцію заступав М. Грушевський і тому разом з Франком та іншими вченими наполягав

⁶ На чолі опозиції стали М. Павлик, К. Левицький і В. Шухевич, які згодом розгорнули проти Грушевського активну кампанію. Всі вони були проти зміни статуту Товариства. Зокрема оспорювано справу заступництва членів Товариства на загальних зборах НТШ, які могли брати участь через своїх відпоручників.

⁷ Ілля Кокорудз, *цит. пр.*, стор. 3.

на зміну статуту НТШ і на заложення «резервового фонду» для майбутньої української академії. Цей оптимізм базувався частинно на інтерпретації 14 параграфу австрійської конституції про культурну рівноправність усіх народів монархії, а також на пертрактаціях з поляками. Проте цей оптимізм не був виправданий. Через сильний польський вплив в австрійському уряді Наукове Товариство ім. Шевченка не одержало офіційного титулу академії наук, хоч своєю працею повністю заслуговувало на це признание.

У 1898 році, в якому припадало 25 ліття Товариства, відзначено два знаменні ювілеї: столітні відродження українського письменства і 25 ліття літературної творчості І. Франка. В хронологічному порядку слід згадати ювілей Івана Франка, що відбувся 30 жовтня в залі «Поштового клубу» у Львові. Цей ювілей Франка, що його М. Возняк вдало назвав «найрадіснішою хвилиною його особистого життя в добі радикалізму», відбувся заходом В. Гнатюка, М. Грушевського та інших прихильників творчості великого каменяра. З промовами виступили Гнатюк, Грушевський, соймовий посол, селянин Ст. Новаківський, Наталя Кобринська, Гриць Гарматій і Михайло Павлик.⁸ Беручи до уваги напружені взаємини народовців з Франком в тому часі, це свято безперечно спричинилося до покращання зносин Франка з провідними галичанами, і рівночасно затіснило співпрацю між Грушевським і Франком.

Про ювілейні святкування 100-літніх роковин відродження українського письменства у зв'язку з появою Енеїди Котляревського, Грушевський писав, що «се національне свято, відсвятковане нашим Товариством при участі інших українсько-руських галицьких товариств, було заміною спеціального свята нашого Товариства, котрому нинішні обставини надали таке визначне місце в культурному розвою нашого народу. ... я тут піднесу тільки два моменти з нього, що мають велике моральне значіння для дальшої діяльності нашого Товариства. Один — се загальне, сильне співчуття, яке викликало споряджене Товариством в усіх кряях нашої вітчизни, без різниці верств і партійного групування українсько-руської інтелігенції: жива симпатія, з котрою стрінено ініціативу нашого Товариства, могутний здвиг суспільности з цілої австрійської Руси на наші свята... Другий втішний момент — той відгук співчуття, що викликало в нас се наше культурне свято у різних словянських народів. Вкінці — свято полишило по собі конкретну і дуже важну пам'ятку, в зав'язаній уже Українсько-руській видавничій спілці, до котрої ініціативу дали члени нашого Товариства.⁹

Цей ювілей І. Котляревського відбуло Товариство 31 жовтня і 1 листопада при великому всенародньому здвизі, який перемінився

⁸ Докладніше про ці ювілейні святкування в праці Мих. Возняка «Іван Франко в добі радикалізму», *Україна*, к. 6, 1926, стор. 154—156.

М. Грушевський, «Апостолові праці», *там же*, стор. 15. Також обширне згадування появилося в *ЛНВістнику*.

⁹ М. Грушевський, «Наукове Товариство ім. Шевченка і його діяльність в 1898 р.», *Записки НТШ*, т. 27, кн. 1, 1899, стор. 1.

у національну українську маніфестацію.¹⁰ Програма ювілейних святкувань складалася з двох основних частин: виставки «Наталки Полтавки» вечором 31 жовтня і виступу сполучених хорів, а на другий день відбулася наукова академія присвячена І. Котляревському і відродженню української літератури. На академії виголосили доповіді три університетські професори: Грушевський, Смаль-Стоцький і Колесса. Не улягає сумніву, що М. Грушевський, як голова НТШ і ініціатор цього ювілею, показався неабияким організатором ширше за кроєних всенародніх святкувань. Треба також зазначити, що Наукове Товариство на пам'ятку того величавого здвигу видало передрук «Енеїди» з першого видання 1798 року.

Проте найбільшим здобутком відсвяткованого ювілею було створення Української Видавничої Спілки, яка протягом свого існування видала понад 300 окремих назв (книжки і брошури), а з травня 1905 року перебрала від Наукового Т-ва видання Літературно-Наукового Вісника. Тому, що Спілку основано головню за ініціативою Грушевського, а також тому, що вона мала безпосереднє відношення до НТШ, дуже коротко зупинимось над її початками.

Відомо, що в 1897 році українська студентська молодь зорганізована в «Академічній Громаді» заініціювала збіркову акцію для допомоги українським письменникам. Під час ювілейних святкувань відбулася зустріч між представниками «Академічної Громади» і українськими письменниками, на якій обговорено справу допомоги українським письменникам. На тій нараді вирішено заснувати окрему видавничу спілку і для цієї справи покликано до життя окремий комітет в складі Грушевського, Франка, Маковея, Гнатюка і Заячківського. У висліді нарад появилася окрема відозва в «Ділі» за підписом Грушевського. В цій відозві читаємо, що «зібрані під час сих свят прийняли проект — зав'язати *Українську-руську видавничу спілку* в формі товариства на уділах з обмеженою порукою з найширшим кругом видавничої діяльності, а при ній *запомоговий фонд* для українсько-руських літератів імені Івана Котляревського». В дальшому Грушевський підкреслював потребу заснування якоїсь інституції, яка занялася б виданням книжок для народу й інтелігенції і про потребу допомогового фонду для письменників. Свою відозву Грушевський закінчив знаменним ствердженням, що «Ми переживаємо великі в історії нашого народа часи; вони накладають на нас великі обов'язки. Не засипляймо потреб нашої суспільности, бо час не жде, бо много-важні питання нашого розвою важаться як раз тепер, щоб тим чи іншим результатом рішучо вплинути на наше дальше життя».¹¹

Заклик Грушевського викликав повне зрозуміння серед галицького суспільства, яке піддержало ідею спілки. Це був початок великого

¹⁰ Докладний перебіг ювілейних святкувань поданий в ЗНТШ «Столітні роковини відродження українсько-руського письменства, *Записки НТШ*, т. 22, кн. 2. 1898, стор. 1—14.

¹¹ «Столітні роковини...», цит, пр., стор. 3. Ця сама відозва появилася в 236 числі «Діла».

діла — Українська Видавнича Спілка під проводом М. Грушевського і за жертвенною допомогою І. Франка і В. Гнатюка розгорнула велику видавничу діяльність і мала визначну заслугу в піднесенні культурного рівня українського суспільства. В цьому ювілейному році зложив професор хірургії Павло Пелехін 80 000 корон і призначив цей княжий дар на наукову працю Товариства. За ці гроші закуплено в серпні 1898 каменицю при вулиці Чарнецького 26, у якій приміщено друкарню, а згодом переплетню Товариства. Щедрий дар Пелехіна не лише дав змогу придбати стале приміщення для Товариства, але, як зазначував Грушевський, мав велике моральне значення і вказував на те, що «значіння нашого Товариства, що далеко підіймається над локальними потребами та становить той духовий центр, що в'яже в одно всі частини нашої розкавалкованої вітчизни, переділеної природними і політичними границями».¹² Набуття власного дому спричинилося до розгорнення діяльності Товариством. Тут приміщено бібліотеку, книгарню, музей і друкарню. Окрему увагу присвятив Грушевський модернізації друкарні Товариства — з цього приводу заведено електричні мотори до машин і закуплено нові черенки.

Підсумовуючи діяльність Товариства до 1900 року треба ще згадати про започаткування видання місячника «Літературно-наукового Вістника», про що ми докладно писали в попередньому розділі.

У 1899 році Товариство вже діяло на основі нового статуту. На загальних зборах Т-ва, що відбулися 2 лютого т. р., М. Грушевського обрано головою Товариства аклямацією. Першого червня 1899 року скликано збір усіх трьох секцій НТШ, на яких згідно зі статутом вибрано 32 дійсних членів Товариства¹³ і тим самим, піднесено рівень Товариства на висоту наукових установ і академій наук інших народів.

У тому самому році відбувся в Києві XI археологічний з'їзд, на який запрошено членів Товариства з науковими відчитами. Тому, що справа участі НТШ на XI археологічному з'їзді стала доволі голосною, думаємо, на тім питанні довше зупинитися. Засадничо археологічні з'їзди в Російській імперії відбувалися що три роки. Перший з'їзд відбувся в Києві в 1874 році. Аж до XI з'їзду, який відбувся в 1899 році в Києві. Дальші археологічні з'їзди відбувалися поза межами України. Про цей з'їзд пише Грушевський в своїй *Автобіографії* так:

¹² М. Грушевський, цит. пр., стор. 5.

¹³ В історично-філософській секції вибрано 12 членів: В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, С. Дністрянського, М. Зобкова, К. Левицького, В. Охримовича, о. Ю. Сіцинського, П. Стебельського, Остапа Терлецького, Ст. Томашівського, Я. Шульгина. В *Філологічній секції* дійсними членами стали: О. Барвінський, В. Гнатюк, М. Дикарів, І. Кокорудз, Ол. Колесса, Ол. Кониський, В. Коцовський, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, І. Франко. В *Мат. природ.-лікарській секції* вибрано: Г. Величко, І. Верхрацький, І. Горбачевський, О. Дакура, В. Левицький, П. Огоновський, Е. Озаркевич, І. Пулюй, Ш. Сельський, Ол. Черняхівський.

Біо-бібліографічні матеріали про перших дійсних членів НТШ подані в *Хроніці НТШ*, ч. І. 1900, стор. 52—98.

«Так коли в 1899 році мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російському ґрунті (воно і дало повід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду і помий на мене як провідника в сій справі), і треба було zarazом задокументувати, що за сими претензіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота: організоване було для того бюро в Н. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, — які, по недопущенню української мови на з'їзді, у цілості або в резюме були надруковані в Записках (в двох спеціальних томах і в інших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів.¹⁵

Справа визнання української мови, як офіційної на з'їзді, була не лише важлива для дальшого наукового розвитку українознавства, але також мала загально національне значення.

На засіданні Історично-філософичної й філологічної секцій НТШ, вирішено не брати участі в Київському з'їзді, якщо «українсько-руська мова не була дозволена для читання рефератів».¹⁶ Якщо б українська мова, на вимогу Управи НТШ, дальше не була признана організаторами з'їзду за самостійну слов'янську мову — тоді вирішено видрукувати зголошені праці членів товариства в окремих томах *Записок НТШ*. Управа Т-ва звернулася, в справі української мови до київського організаційного з'їздового комітету, який в свою чергу передав цю справу головному організаційному комітетові в Москві. Московський комітет «полагодив справу так, що для реферування на з'їзді признав українсько-руській мові однакові права з російською, та не признав можливим друкувати реферати по-українському в Трудах З'їзду. Але таке допущення українсько-руської мови викликало в Росії пристрасну полеміку зі сторони осіб і органів неприхильних українсько-руській національності, і в результаті російське міністерство внутрішніх справ признало неможливим допустити укр.-рус. мову на з'їзді».¹⁷ Натомість перед самим з'їздом міністерство освіти погодилося на допущення української мови, але з вимогою, щоб українські доповіді не читалися на загальних засіданнях, а на спеціальних, на яких могло б бути присутніх найбільше 25 людей. На такі умови не згодилося Управа НТШ, ані організатори з'їзду і таким чином українці задемонстрували перед європейським, а зокрема слов'янським світом, свою боротьбу за народню мову. А видані окремі томи *Записок НТШ* (тт. 31—32 і 35—36) з доповідями членів Товариства призначених на київський археологічний з'їзд¹⁸ нагляд-

¹⁵ Автобіографія, стор. 10.

¹⁶ «З товариства», *Записки НТШ*, т. 31—32, кн. 6, 1899, стор. 2.

¹⁷ «Передне слово», *Записки НТШ*, тт. 31—32, 1899 (ці книги *Записок* містили матеріяли членів НТШ призначені на київський археологічний з'їзд.

¹⁸ Всіх рефератів зголошених членами НТШ на археологічний з'їзд було 30. З археології Грушевський зголосив 3 доповіді: «Звенигород Га-

но показали, що українці мають свою власну наукову термінологію і своїх визначних учених. Тактика Грушевського, як голови НТШ в справі археологічного з'їзду промовляє сама за себе. В справах саможитності українського народу і культури, він не йшов на жодні компроміси. Тут заразом треба згадати, що київські учені брали участь на вищезгаданому з'їзді і виголошували свої доповіді в російській мові... Це саме сталося на черговому археологічному з'їзді, що відбувся в 1902 році в Харкові. Аж на XIII археологічному з'їзді 1905 року в Катеринославі настали певні зміни. На цьому з'їзді почесний голова проф. М. Сумцов з Харківського Університету, отворив наради російською мовою, а закінчив українською. Проте в Катеринославі Наукове Товариство не брало участі. Цікаво відмітити, що на тому з'їзді д-р І. Луценко з Одеси відчитав протест підписаний 40 членами з'їзду з приводу незапрошення галицьких учених і НТШ, а також згадав про причини чому Товариство відмовилося брати участь у попередніх з'їздах. На черговий археологічний з'їзд, що відбувся в Чернигові в 1908 році, Наукове Товариство ім. Шевченка вже одержало офіційне запрошення від Археологічного Товариства в Москві.

*

Головну свою увагу звернув М. Грушевський на організацію наукових дослідів і відповідно розширив систему наукових комісій НТШ. Побіч трьох наукових секцій НТШ підчас головування Грушевського в Товаристві діяли наступні комісії: Археографічна Комісія, заснована в 1895 на пропозицію Грушевського, згодом в 1898 році основано Етнографічну, Лікарську і Правничу Комісії. В 1900 році засновано мовну комісію. Згодом утворено ще дві Комісії: Статистичну на місце колишньої Правничої (1906) і Бібліографічну (1909 р.). Всі Секції й Комісії НТШ мали свої видання, про що ми докладно писали в одному з попередніх розділів. І так з незначної установи, три співпраці з іншими вченими, Грушевський створив з Наукового Товариства некороновану українську академію наук, яка своєю працею і виданнями не уступала жодній чужинецькій науковій установі. Тут треба також сказати, що Грушевський, як Голова НТШ, дбав про усі Секції Товариства, без уваги на те чи своєю дослідницькою тематикою вони були зближені до студійних інтересів Грушевського чи ні.

лиський», «Печатка з Ступниці коло Самбора», «Молотівське срібло». З історії він зголосив такі доповіді: «Анти», «Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів?», «До питання про державно-правне становище київських князів XV ст.», «Сторінка з історії сільського духовенства по самбірським актам XVI в.», «Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-их рр.». Крім Грушевського з діянки історії зголошено такі доповіді: Мирон Кордуба: «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій Князівстві до пол. XIII ст.», Стефан Рудницький: «Руські землі польської корони при кінці XV ст.», «Українські козаки в 1625—1630 рр.», Денис Коренець: «Зносини гетьм. Івана Виговського з Польщею в р. 1657—8».

Друга справа, яка заслуговує згадки — це об'єднання наукових сил усієї соборної України. Грушевський притягнув до праці в Науковому Товаристві майже усіх визначних вчених з Великої України, Галичини й інших українських земель. Само собою тут треба також підкреслити колосальну працю Грушевського над творенням нових кадрів українських учених, зокрема істориків — його учнів з Львівського Університету.¹⁹ У 1910 році Історично-філософічна секція НТШ начислювала 22 членів, а Математично-природознавча-медична Секція 14 членів. Звичайних членів Товариство начислювало 161, а почесних членів — шість.²⁰ Дійсним членом НТШ у тому часі міг лише стати заслужений учений, який мав за собою важливі наукові праці. Ця селективність в доборі дійсних членів себе повністю виправдала і Наукове Товариство ім. Шевченка стало загально шанованим товариством серед чужинецького наукового світу. Окрему увагу звернув Грушевський на зв'язки з чужинецькими науковими установами у цілому світі. Товариство брало участь у численних наукових конгресах в Європі і обмінювалося виданнями в 1911 році з 244 науковими установами і видавництвами.²¹

Досліджуючи науково-організаційну працю Грушевського треба також звернути увагу на такі допоміжні наукові установи НТШ, як Музей, Бібліотека і Бібліографічне Бюро. Про бібліотеку НТШ ми вже згадували в попередньому розділі. Тут треба лиш ствердити безперервний розвиток Бібліотеки за головування Грушевського. В 1898 році коли закуплено будинок Товариства при вул. Чарнецького, туди перенесено бібліотеку Товариства. В 1901 році бібліотека НТШ стала членом міжнародної спілки бібліотек академій наук і тим самим могла брати участь у випозичанні рідкісних матеріалів, навіть рукописів з інших європейських наукових бібліотек. У 1912 році бібліотека вже начислювала понад 65 тис. томів. Грушевський дуже добре розумів вагу бібліотеки для дальшого розвитку наукової праці в НТШ. Він трактував, пише В. Дорошенко, «працівників бібліотеки, як науковців і не збільшував годин праці, щоб дати їм змогу працювати поза службою на полі науки та літератури. Він притягав їх до співробітництва в «Записках» та інших видавництвах НТШ і в «Літературно-Науковому Вістнику».²² Далі Дорошенко писав, що Грушевський мав широкі пляни розбудови бібліотеки НТШ. Він хотів відступити бібліотеці в новому будинку НТШ, «цілий партер, перший поверх і сутерени. В сутеренах мав міститися дублетний фонд, на партері книгосховище, а на поверсі робітні, читальні й підручна бібліотека. На жаль

¹⁹ Любомир Винар: *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен, УІТ, 1968, стор. 10—11.

²⁰ *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 1 (45), 1911, стор. 19—23.

²¹ *Хроніка НТШ*, цит. пр., стор. 60.

²² Володимир Дорошенко, «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *Записки НТШ*, т. 171, 1961, стор. 16. Із заслужених бібліотекарів того часу слід згадати М. Павлика, Ів. Кривецького, Ів. Джиджору, Волод. Дорошенка та інших заслужених працівників в бібліотеці НТШ.

усі ці пляни пішли нанівець з уступленням Грушевського з головства НТШ. Його наступники не мали вже того розуміння для потреб бібліотеки, яке він мав, а тут прийшла ще й світова війна, що змінила зовсім становище НТШ.²³

У зв'язку з бібліотечними і бібліографічними справами треба згадати про заснування в 1910 р. бібліографічного бюро при бібліотеці НТШ. Ініціатором цього діла був Мих. Грушевський. Про це пише у вище згаданій статті Волод. Дорошенко: «Він (Грушевський — Л. В.) запроєктував створити окреме бібліографічне бюро при бібліотеці й запропонував мені його провадити. Завданням цього бюро було здобувати українську і українознавчу літературу де б вона не появлялася, провадити біжучу бібліографію всіх українських друків та рік за роком продовжувати розпочату Ів. Єм. Левицьким бібліографію».²⁴ Володимир Дорошенко повністю вив'язався із свого завдання і уложив бібліографічні збірники української книжкової продукції за роки 1911, 1912 і 1913 — проте вони не були видруковані. Треба також згадати, що М. Грушевський увесь час був членом бібліографічної комісії НТШ, яку спершу очолював Іван Левицький. Згодом через вибух світової війни діяльність бібліографічного бюро зазмерла.

Не зважаючи на те, що початки музею НТШ сягають 1893 року, тверді основи під цю важливу установу положив щойно М. Грушевський. Про це не згадують у своїх працях ні Волод. Гнатюк, ані інші дослідники. До 1898 року Товариство не мало фактично музею — лиш деякі музейні експонати. В 1898 році у зв'язку з проєктом заснувати в Галичині музей для історії української культури (ця справа видвинена також урядовими австрійськими чинниками), Управа НТШ винесла рішення, що такий музей повинен створитися при Науковому Товаристві.²⁵

Вже в 1900 році М. Грушевський в своєму річному звіті про діяльність НТШ згадав про музей Товариства. «З помічних наукових інституцій, — говорив Грушевський, — поруч бібліотеки могли ми нарешті приступити до сповнення нашої іншої довголітньої дезидерати — музею. Останнє розширення локалю Товариства дало можливість відповідно умістити від кількох літ збирану колекцію портретів видніших діячів і приступити до організації інших колекцій. В останніх днях відставлено один із замовлених для музею габльотів і я встиг упорядкувати колекції археологічні, збірку автографів і фотографій і поручаю їх світлій увазі наших членів (підкреслення моє — Л. В.)».²⁶ Виходить, що першим науковим працівником в музеї НТШ був Мих. Грушевський, який упорядкував музейні збірки. В червні 1901 року Грушевський видав окреме звернення до громадянства: «В справі

²³ Там же, стор. 16—17.

²⁴ Там же, стор. 15. Про бібліографічну комісію і бюро докладніше в зверненні «Від Бібліографічної Комісії НТШ», *ЛНВ*, т. 54. 1911, стор. 238—239.

²⁵ «З Товариства», *Записки НТШ*, т. 25. 1898, стор. 53.

²⁶ «Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік», *Літературно-науковий Вістник*, т. XIV. 1901, стор. 176.

музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка», в якому подав докладний опис музейних колекцій, а також просив матеріальної допомоги.²⁷ Треба також згадати, що Грушевський подарував багато музейних експонатів, а також закуплював для музею окремі збірки з Великої України (напр. цінну збірку килимів). Згодом музей НТШ складався з двох відділів: археологічного і етнографічного та природознавчого. Підсумовуючи вклад Грушевського в розбудову допоміжних наукових установ НТШ, Волод. Дорошенко писав: «Але тільки за Грушевського дістали бібліотека і музей належну організацію і опіку та розвинулися в поважні наукові інституції, незвичайно цінні загалом, а передусім для українознавства. Без видань НТШ, без його бібліотеки, і музею не можна і подумати про серйозну дослідницьку роботу на полі української історії, літератури, етнографії, мовознавства, географії, тощо».²⁸

*

На окремий розгляд заслуговує адміністративно-господарська діяльність М. Грушевського, як голови Товариства. Він дуже добре розумів, що без належної і сталої фінансової бази, Наукове Товариство не зможе розгорнути своєї наукової і видавничої діяльності, а тому звернув свою увагу на цю занедбану ділянку. В офіційній історії НТШ скромно зазначено, що «він провадив від імени Товариства широку громадську діяльність, крім того виявився добрим господарем, що поклав основи для матеріальної підбудови Товариства».²⁹

На нашу думку Грушевський не лише поклав основи, але і поширив матеріальну базу Товариства до тої міри, що воно без належної допомоги від австрійського уряду, могло не лише розгорнути подивудітну наукову й видавничу працю, але також придбало належні будинки, розбудувало друкарню, переплетню, книгарню та інші підприємства. Ми повністю свідомі того, що ця господарська й адміністративна діяльність Грушевського в НТШ належить до т. зв. «сухих тем» — але вона zarazом віддзеркалює його практичні здібності, як голови НТШ і як така повинна бути коротко обговорена в нашій праці.

У своїй записці для загальних зборів НТШ у 1898 році Грушевський писав, що великою перепорою в праці Товариства «були убогі матеріальні засоби Товариства і їх цілковита непевність. Надії висловлені і в попередньому огляді, що успіхи наукової діяльності Товариства будуть цінені в правительственных кругах, не справдилися. Товариство зісталось і далі при тій же мінімальній сумі міністеріальних і

²⁷ М. Грушевський, «В справі музею при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Відозва до ш. Земляків», *Записки НТШ*, т. 93, 1901, стор. 1—3.

²⁸ В. Дорошенко, *Огнище української науки...*, стор. 74. Докладні звіти про стан музею і бібліотеки Товариства, містилися систематично в *Хроніці НТШ*.

²⁹ *Історія Наукового Товариства ім. Шевченка*, Нью-Йорк—Мюнхен: НТШ, 1949, стор. 20.

краєвих запомог — 4500 злр., що і не встановлені в бюджет...» (урядовий бюджет — Л. В.).³⁰

В своєму звіті за 1898 рік Грушевський ще раз підкреслював незадовільність урядової допомоги, яка покриває лише одну третю видатків Товариства, а решту приходится покривати з інших джерел. Грушевський при тій нагоді виявив дискримінаційну політику авторійського уряду супроти Товариства, порівнюючи урядовий бюджет уряду для наукових установ інших слов'янських народів. І так у 1898 році Наукове Товариство одержало п'ять і пів тисячі допомоги, краківська академія 50 тис., а чеська академія 40 тисяч. Це фінансове зіставлення промовляє само за себе.

Не зважаючи на загрозу фінансову ситуацію для НТШ, Грушевський на цих зборах заявив, що хоч доходи Товариства «виштрубовано» до останного проте він вірить, що «життєві сили нашого Товариства поборють всі трудні обставини, але я уважав за потрібне піднести всі оці прикриті сторони в становищі нашого Товариства, щоб звернути на них увагу нашої суспільности, особливо всіх заінтересованих розвоєм нашої культурної роботи. Caveant».³¹

Треба згадати, що НТШ діставало постійні субвенції з крайових і центральних державних фондів. Ці державні дотації збільшувалися з року в рік. І так у 1889 році Товариство одержало 16.000 кор., а вже в 1911 році 40 тисяч. Допомоги покривали від одної третьої до половини видатків НТШ призначених на наукові цілі. Ці австрійські дотації для НТШ, як своєчасно згадував Грушевський, нужденно виглядали в порівнанні з урядовими дотаціями призначеними для інших наукових товариств у Австрії. Беручи до уваги небезпечну фінансову ситуацію, в якій опинилося НТШ, Грушевський та інші провідні діячі Товариства звернули свою увагу на розбудову друкарні, яка в доволі короткому часі почала приносити поважні доходи.³² Ці доходи, як вірно підкреслив В. Дорошенко «не тільки давали Товариству змогу розширювати й поліпшувати друкарню і переплетню, але і широко допомогли йому в його науково-видавничій діяльності».³³

Додатковий прихід приносили також переплетня і книгарні Товариства. Крім головної книгарні у Львові, заходами Грушевського по 1905 році заложено її філії в Києві, Харкові й Катеринославі.

Окремо треба згадати цілу низку допомогових фондів, які по-стали при Товаристві в більшості за ініціативою проф. М. Грушевського. Найповажнішим фондом став «Фонд ім. П. Пелехина», який зложив професор хірургії у Воєнно-Медичній Академії в Петербурзі — Павло Пелехин. Він пожертвував в 1889 році 80 тис. корон, а згодом додав дальших 10 тис. За ці гроші закуплено, як ми вже згадували, будинок для Товариства при вул. Чарнецького у Львові. В 1903 році

³⁰ М. Грушевський, «Наукова діяльність Тов. ім. Шевченка», *Записки НТШ*, т. 21, 1898, стор. 11.

³¹ «З Товариства», *Записки НТШ*, т. 27, 1899, стор. 6.

³² Докладніше про друкарню НТШ в праці Волод. Гнатюка, *цит. пр., ЛНВ*, кн. 5, 1925, стор. 73—76.

³³ Волод. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 67.

створено «Фонд українського академічного дому», в основу якого увійшла жертва Євгена Чекаленка в сумі понад 63 тис. корон. До цих грошей Товариство і окремі жертводавці додали ще понад 100 тис. корон — і так побудовано Академічний Дім, який відіграв визначну роль в національному розвитку Галичини.

Одним із найзамітніших успіхів Грушевського можна уважати закуплення нового будинку Товариства при вул. Чарнецькій, чис. 24. На цю ціль одержав він від відомого мецената Василя Симеренка 250 тис. корон — і так в 1912 році за 400 тис. корон куплено новий репрезентативний будинок для Товариства.³⁴

Крім цих фондів, завдяки яким Управа НТШ могла закупити відповідні будинки для дальшого розгорнення наукової праці, підчас головування Грушевського маємо цілу низку допомогив дрібніших фондів, з яких згадаємо «Академічний резервовий фонд (постав у 1897), «Фонд ім. М. Грушевського»³⁵ (постав у 1897 році), «Фонд літератів ім. Котляревського» (1898), Фонд доцентів (1897), «Фонд літератів ім. Л. Мордовця» (1898), «Фонд ім. А. Бончевського» (1903) і «Фонд ім. Олександра Огоновського».³⁶

Грушевський тішився повним довір'ям зі сторони меценатів з Великої України, які складали свої пожертви на працю Наукового Товариства. І саме цьому ми завдячуємо швидке поширення фінансових ресурсів НТШ. Ми бачимо, що голова Товариства, не дбав лише про розбудову матеріальних посілостей НТШ — але також розбудовував різні фонди Т-ва, щоб допомагати вченим, які проживали в матеріальних злиднях. Вистачить лиш переглянути *Хроніку НТШ* за 1900—1912 року, щоб наглядно побачити, скільки вчених користали з матеріальної допомоги НТШ.

Порівняльна таблиця видатків НТШ за роки 1899 і 1911 вказує виразно на ріст Товариства:

	1899	1911
Наукові видання:	25.000 кор.	57.000 кор.
Наукові поїздки:	600 „	2.800 „
Стипендії:	600 „	3.000 „
Бібліотека:	2.000 „	13.500 „
Музей:	420 „	4.000 „
Секретаріят	1.200 „	11.000 „

В 1899 році науковий бюджет НТШ становив 29.820 кор., а в 1911 році 91.300 корон.³⁷

³⁴ Про рід Симеренків докладніші дані в праці І. Розгона *Володимир Л. Симеренко*, Вінніпег: УВАН, 1960, стор. 17—27.

³⁵ Цей фонд складався головню з гонорарів проф. Грушевського за коректу у виданнях НТШ і з його добровільних внесків. Фонд був призначений для допомоги молодим дослідникам.

³⁶ Всі ці фонди коротко описані в праці В. Гнатюка, *цит. пр., ЛНВ*, т. 87, 1925, стор. 321—322.

³⁷ *Історія Наукового Т-ва ім. Шевченка*, *цит. пр.*, стор. 23.

За головування Грушевського, Наукове Т-во ім. Шевченка, мало міцну фінансову базу, завдяки якій могло розгорнути колосальну наукову діяльність. Побіч науково-організаційних здібностей, Грушевський виявив неабиякий господарський талант. Цього аспекту його діяльності не можна не доцінювати, якщо бажаємо насвітлити усі ділянки його праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка.

*

Не зважаючи на перевантаженість науковою працею і на головування в НТШ, Грушевський рівночасно активізується на суспільно-громадському відтинку, а також бере деякий час активну участь у політичному житті Галичини. Про ці справи докладніше згадаємо в іншій праці. Тут лише пригадаємо, що він цікавився безпосередньо справами українського шкільництва в Галичині, яке завдяки Грушевському піднеслося на відповідний рівень. Про боротьбу Грушевського за український університет у Львові і взагалі високе шкільництво ми вже писали.³⁸ Про ситуацію українського середнього шкільництва в Галичині, учасник подій і заслужений педагог Іван Раковський писав: «Ця ділянка нашого народного життя була тоді в жалюгідному стані: шкільна крайова рада, крайове управління і сойм, що були в польських руках, вважали своїм обов'язком спинювати культурний розвиток українського народу, та ставили неопорні труднощі в задоволенні наших найконечніших потреб на цьому полі. Доходило до цього, що заснування якоїсь одної середньої школи треба було з трудом виборювати роками... Правда була тоді в нас приватна дівоча учительська семінарія, яка дуже гарно розвивалася, але закладати подібні такі приватні школи в краю, ніхто не мав відваги. Перший зважився на те професор Грушевський; він підіймає клич: — закладаймо самі свої власні приватні, потрібні нам школи!».³⁹ Потреби українського середнього шкільництва докладно обговорювалися на засіданнях Управи НТШ. Грушевський рішається на важливий крок і в 1904 році закладає своїми засобами українську приватну учительську семінарію в Коломиї, а згодом причинюється до заложення гімназії в Рогатині. В 1908 за ініціативою Грушевського і українських педагогів засновано Шкільний Союз, який він і очолював протягом двох років. В тому самому році Грушевський стає головою Товариства Учителів Вищих Шкіл «Учительська Громада».

Він також заснував новий місячник «Наша Школа» і журнал «Учительська Громада» — ці два видання відіграли дуже важливу роль у розвитку українського шкільництва в Галичині. Думаємо, що педагогічній діяльності Грушевського слід присвятити окрему розвідку, в якій повністю були б з'ясовані здобутки і заслуги в цій ділянці.

³⁸ Любомир Вінар: *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен, УТТ, 1968. 20 стор.

³⁹ Іван Раковський, «Проф. Михайло Грушевський у Львові», Альманах УНС на 1952 рік, стор. 84.

Грушевський дуже переживав матеріалізм нашого суспільства в Галичині, яке мало звертало увагу на потреби української культури. «Меркантилізм, писав він, опанував наше громадянство, кройцер став «власителем дум» його. Вся культурна сторона життя пішла на люксову декорацію, котрою ніхто не журиться. З тріумфом підраховуються нові задаткові товариства, нові тисячі вкладок, з великим самовдоволенням повторяються затаскані фрази про підставове значіння економічної сили, і нема серйозної гадки з приводу очевидного упадку літературної творчости, літературних інтересів, що помічається з позною очевидністю в останніх літах».⁴⁰ Ці думки Грушевського актуальні і по сьогоднішній день. Він повністю розумів значення розвитку економічних установ — але рівночасно вимагав, щоб культурний розвиток українського народу, ішов в парі з економічним. Як голова Наукового Товариства, він стояв на сторожі інтересів української культури і науки і не шкодував часто гірких осудів на адресу галицького суспільства за занедбання цих засадничих підстав національного розвитку.

В 1904 році група колишніх учнів М. Грушевського запланували відзначити 10-тиліття його наукової праці. Оснувався спеціальний комітет, який складався з прихильників його творчости і колишніх учнів. З нагоди цього десятилітнього ювілею наукової праці Грушевського в Галичині видано спеціальний *Науковий Збірник*, друк якого покривало Наукове Товариство. Членами Комітету були Володимир Гнатюк, Денис Коренець, Іван Кревецький, Степан Томашівський, Іван Франко. Треба ствердити, що цей ювілей був одним з світліших моментів, яким галицька громада відзначила заслуги Грушевського. В передмові до *Збірника*, члени Комітету писали, що, «коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання і нове життя» — то це треба головню завдячувати Грушевському, як тому, «що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення історичних помилок».⁴¹

Вони стверджували, що «Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні і нові сили. Українська історія, література, етнографія і етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом... В парі з науковим рухом ішов небувалий досі ріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільности».⁴²

Не зважаючи на працю Грушевського в НТШ і в інших галицьких установах, в 1910-их роках приходить майже до повного розриву між Грушевським і галицькими діячами, а також значною частиною членства НТШ.

Звичайно цей остаточний розрив Грушевського з Науковим Товариством в 1913 році, прийшов, як завершення цілої серії конфліктів

⁴⁰ М. Грушевський, *Наша Політика*, Львів, 1911, стор. 94.

⁴¹ *Науковий Збірник присвячений професорови Михайлові Грушевському*, Львів: Друкарня НТШ, 1906, стор. VIII.

⁴² Там же, стор. VI.

на форумі Товариства і поза ним. Без докладної аналізи і розуміння підложжя цих конфліктів, немисливо дати повний образ праці Грушевського в Науковому Товаристві. Цій важливій темі присвячуємо окремий розділ нашої праці.

Конфлікти в НТШ і Мих. Грушевський

У 1913 році Мих. Грушевський уступив з головства в Науковому Товаристві і добровільно ізолював себе від галицького життя. Пізніше коментуючи причини, які зумовили цю димісію, Грушевський писав: «В тих роках я вже не брав діяльної участі в громадськім життю в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися юло порозуміння з поляками, а моя діяльність полякам здавна не подобалася, вони вважали мене джерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з поляками (в справі сеймової реформи і інших справах) я почув, що проти мене пішла інтрига в самих українських кругах (деякій часті їх, розуміється). Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві, а що восені 1914 року кінчилося 20 літ моєї служби на львівському університеті, то я мав намір спеніюватися і перенести свою роботу до Києва».⁴³ Вияснення Грушевського відносно його розриву з галицьким суспільством не певне і не задовільне. Він лише акцентує політичний аспект цього конфлікту, поминаючи перш за все психологічний, культурний, соціально-економічний і вкінці особистий фактори, які мали вирішальний вплив на цей конфлікт. Щоб докладно навітлити джерела цього розриву Грушевського з галичанами, треба зрозуміти духовість галичан під австрійською владою, як також ментальність Грушевського, які під багатьма оглядами були різні.

Відомий мислитель Микола Шлемкевич, досліджуючи психологічний комплекс галичанства писав: «Воно, як бачили ми, в ґрунті консервативне і зрівняне в пересічі, зраціоналізоване куди глибше, як східньо-українське суспільство. Воно заспокоюється раціональними формами і часто вживається в них... Це було життя в привітніших уже, але далі затхлих і припілснєлих цісарсько-королівських кімнатах. Ми говорили тоді про великий, вже 35-мільйоновий нарід. Це була наша недільна молитва. Але наші будні проводили ми в обмежених умовах життя і обмежених обрях духа... Ота вузькість і те нове філістерство вражали східних українців, що побували у Львові... Звідси гостра критика Михайла Грушевського скерована проти, зрештою доволі успішної в тодішніх умовах, галицької політики».⁴⁴

⁴³ М. Грушевський, Автобіографія Мих. Грушевського, 1914—1919, *Український Історик*, ч. 1—2, 1966, стор. 98.

⁴⁴ М. Шлемкевич, *Галичанство*, Нью-Йорк: В-во. Ключі, 1956, стор. 59—60.

Здається, що Шлемкевич доволі ядерно скопив і схарактеризував психологічний комплекс «галичанства» з його обмеженими горизонтами душевних спалахів, з світоглядом дрібноміщанської порядної людини.

Ці прагматичні світоглядові настанови галичан повністю відчув Грушевський. Він писав, що даремно ми шукали б в тодішній Галичині сміливого злету в «сферу неможливого» — відважних безоглядних виступів, серйозного ризикування для осягнення своїх плянів. «Галицьке життя, — писав він, — вражає чоловіка з України своїм так би сказати — філістерським характером: дрібноміщанським прив'язанням до всякої хоч маленької матеріальної виподи, страхом перед ризикуванням, відразую просто фізичною до всякого жертвування інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілей чи справ публичних або національних. Є карність національна, якої не знає інша Україна; є певне декорум національне, виховане віками оборони свого національного існування, і воно держить в своїй власти суспільність і чоловіка. Але zarazом є непереможний нахил — як найменше поступитися для сих національних вимог з свого матеріального добра — обійтися по можності язиком, викрутитися голосними фразами і — скінчити на них».⁴⁵

Ми свідомо сконфронтували думки галичанина Шлемкевича писані з перспективи років і погляди Грушевського з 1910-их рр. на галицьке суспільство в першому десятилітті ХХ стол. і можемо твердити, що автори в своїх висновках сходяться і засадничо погоджуються. Свої твердження Грушевський ілюстрував численними прикладами з галицького життя в сферах політичній, культурній, економічній і суспільно-громадській. Саме його остра критика, яка разом з публіцистикою І. Франка зрушувала сонні води житейських буднів галичан, стала одною з основних причин його розриву не лише з Науковим Товариством, якому він віддав свою енергію і поставив на висоту завдань — але також з галицькою спільнотою, яка дуже часто не розуміла його інтенцій і напрямних дій. В хронологічному порядку конфлікт Грушевського з деякими провідниками українського життя в Галичині можна поділити на три періоди: 1896—1900 — роки, в яких відбувалася головна боротьба за зміну статуту НТШ. В тому часі вже виразно зарисувалася опозиція до Грушевського на форумі НТШ і поза ним, проте вона ще не була сильна; 1901—1910 — в тому часі опозиція до Грушевського посилилася і набрала більше скрісталізованих форм; 1911—1914 — період, в якому наступив остаточний удар між провідниками опозиції і Грушевським та його прихильниками внаслідок якого прийшло до повного розриву і резигнація Грушевського з головства в Науковому Товаристві.

До приїзду М. Грушевського до Львова, Наукове Товариство мало репутацію народовецького бастиону, в якому не було місця для інших, які не поділяли народовецької політики. Грушевський, який очо-

⁴⁵ М. Грушевський, *Наша політика*, Львів 1911, стор. 60.

лив львівську катедру східноєвропейської історії на рекомендацію В. Антоновича і О. Кониського, уважався в тому часі серед народівців «за свого». Ол. Барвінський, А. Вахнянин та інші провідні діячі народовецького табору надіялися, що молодий учений піде вповні за їхньою програмою і Наукове Товариство дальше лишиться під їхнім виключним впливом. Довелося розчаруватися. Характеристичним у цьому відношенні була справа співпраці і членства Ів. Франка у НТШ. У своєму листі до Барвінського з 23 жовтня 1894 року Грушевський запитував, чи не можна було б заангажувати до співпраці Франка. У відповідь Барвінський писав, що він і Кониський переконалися, що з Франком і радикалами неможливо співпрацювати і що таке є становище виділу Товариства Шевченка. Він також виразно зазначував, що «рад би, щоб і надалі такі відносини лишилися, бо я певний, що тісніша зв'язь з цими людьми внесе заколот в Товариство. Як ближче спізнаєте їх, то й мабуть, згодитесь також на мій погляд. Тому я бажав би, щоб видання документів відбувалося Вашими, Коцовського та іншими молодими силами, які з часом підготують, але їм даймо спокій».^{45а} Проте Грушевський не пішов за сугестіями Барвінського і в короткому часі Франко, як також інші «ненародівці» стали близькими співробітниками і членами Наукового Товариства. Ба, що більше — познайомившись з українською політичною і суспільною дійсністю в Галичині, Грушевський розчарувався у народівцях і «вкінці різко виступив проти угодівців і зблизився до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народоуцтва в дусі більш радикально-поступовім».⁴⁶ Проте цю реформу проведено в 1899 року, а до того часу Грушевський безпосередньо не брав участі в діяльності галицьких політичних партій. Треба взагалі сказати, що Грушевський лиш дуже короткий час був діяльний в галицькій націонал-демократичній партії, разом з Ів. Франком, а згодом відійшов від політичної діяльності. Не зважаючи на те, співпраця Грушевського з Франком, притягнення до НТШ цілої низки людей, які були противниками народівців, мали безпосередній вплив на пізніші опозиційні настрої до Грушевського, який робив, що було в його силі, щоб на форумі НТШ не зводилися політичні двобої, а провадилася наукова праця. Взагалі, Грушевський провадив свою власну політичну лінію і це також мало вплив на непорозуміння галицьких діячів (народівців і радикалів) з Грушевським. І так він опинився серед двох вогнів — з одної сторони Барвінський та інші, а з другого радикал Павлик, який також в короткому часі став ворогом Грушевського. Отже політичний фактор, як бачимо, відіграв значну ролу в наростанні конфлікту між Грушевським і галицькими діячами.

В хронологічному порядку треба згадати ще одну причину, яка мала певне значення в неприязному ставленні деяких галицьких

^{45а} Волод. Дорошенко, *Іван Франко і Михайло Грушевський*, цит. пр., стор. 12.

⁴⁶ М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 6.

патриціїв до Грушевського. На увазі маємо його одруження в 1896 році з львівською учителькою Марією Вояковською. Цікаві коментарі до цієї події знаходимо в спогадах Раковського. «Це був просто грім з ясного неба, пише Раковський для нашої львівської «сметанки». Вона вже вспіла була якось довідатися, що молодий професор не тільки вчений, але і багатий і ще на визначному становищі — тимто став в її очах дуже доброю «партією», — всі родини з нашої верхівки були дуже раді пригорнути його до себе. А тимчасом цей «много-надійний кандидат» бере за дружину мало кому відому учительку виділової школи. Мезаліянс — та й годі... Та молодий вчений виявився тут великим психологом і знавцем людських душ: вибрана ним дружина була не тільки освічена і розумна, але і розсудлива дружина і господиня дому».⁴⁷ Треба сказати, що в Галичині на матримоніальні справи — «добрі партії» звертали особливу увагу. Це до певної міри також характеризує відносини в Галичині — дуже часто особисті справи мали значний вплив на громадські. І так Волод. Дорошенко твердить, що «одруження Грушевського з Марією Сильвестрівною було чи не головною причиною ворожого ставлення до нього відомого галицько-українського нобіля — проф. Волод. Шухевича, що плекав надію поріднитися з ним, видавши за нього свою дочку».⁴⁸ Шухевич належав до активних неприхильників Грушевського протягом його праці в Науковому Товаристві.

Заки перейдемо до подрібнішої аналізи конфліктів Грушевського в Науковому Товаристві хочемо зупинитися над його особистими прикметами, які, на думку сучасників ускладнювали співпрацю в Товаристві. На увазі маємо його автократичну вдачу. Не улягає сумніву, що психічна настанова людини грає вирішальну роль в співжитті і діяльності людини і спільноти. Звичайно, ми не маємо змоги провести психоаналізи Грушевського — але, на основі доступних фактів і вісток, постараємося навітлити його характер. Волод. Дорошенко пише, що «Грушевський від природи був автократ, а в Галичині ця сторона його вдачі ще більше розвинулася завдяки його передовому становищу в НТШ і в українському громадянстві, що звикло з шанобою схилитися перед заможною, незалежною і впливовою людиною. Тож Грушевський почував себе в НТШ як «хазяїн», якого повинні всі слухатися. Міг часом різко дати відчутти свою волю співробітникам, як про це згадують напр. О. Маковей і В. Стефаник. Але ця його риса не мала шкідливого впливу на ведення товариства. Грушевський керував НТШ міцною рукою, твердо зберігаючи його соборницький характер і не даючи йому стати знаряддям у руках політикантів».⁴⁹ Осип Маковей в своїй Автобіографії, згадуючи про свою працю в редакції ЛНВ, писав, що «Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі

⁴⁷ І. Раковський, «Проф. Мих. Грушевський у Львові», цит. пр., стор. 83. Про свою дружину Грушевський писав, що вона була «мені вірним і таємним товаришем в мой діяльності», Автобіографія, стор. 11.

⁴⁸ Волод. Дорошенко, цит. пр., стор. 14.

⁴⁹ Там же, стор. 20.

мною, але й з Франком. Я відчував це, що менше знаю і ніколи не спротивлювався, але не почував себе свободним». ⁵⁰ Про автократичність вдачі Грушевського знаходимо також згадки у нами згадуваній праці Гнатюка, у спогадах О. Лотоцького, а також Євгена Чикаленка. На окрему згадку заслуговують спогади Чикаленка, який тісно співпрацював з Грушевським, але разом з тим часто з ним мав конфлікти. Він писав, що Грушевський був нетактовний і буз честюлюбцем. На думку Чикаленка «йому не досить того, що все промаданство признає його третім по величині з найбільших синів України: Шевченко, Драгоманов та Грушевський, йому хочеться, щоб він стояв другим за Шевченком, або навіть першим». ⁵¹ Це писав Чикаленко під безпосереднім враженням конфлікту Грушевського з Б. Грінченком, а також своєрідної ривалізації ЛНВ, який вже виходив в Києві і «Радю», що її видавав Чикаленко.

З другого боку маємо спогади учнів Грушевського — Ів. Крип'якевича і М. Кордуби, в яких вони згадують про сердечну опіку Грушевського українськими студентами і безпосередність в його зносинах з академічною молоддю. ⁵² Також у спогадах О. Лотоцького читаємо, що «якого-небудь докторального тону, в якому чувся б «магістер діксіт» зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами і стоячи незмінно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією — він в суті діла був для нас магістер, — наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але заразом то був щирий товариш зо всіма рівний у своєму поступованню». ⁵³

Це відносилось, до студентських років життя Грушевського в Києві. Не улягає сумніву, що Грушевському було набагато легше знайти спільну мову з молоддю, як з старшим громадянством. Це саме явище нотуємо підчас його головування в Центральній Раді. Якщо йдеться про своєрідний темперамент і автократизм вдачі Грушевського — то це відповідає дійсності. Він був також надто нервовим в своєму поступованні з галицькими діячами. Ця нервоза мала своє головне джерело в своєрідній вдачі галичанин, про що ми згадували повище і в його неврастенії. Про це виразно пише Грушевський в своїй Автобіографії: «Тим часом з осені 1903 р. чи то під впливом попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почалася на ново загострюватися (підкреслення моє — Л. В.), проявляючися в припливах крові до голови, головних болях і т. д., що майже унеможливлювали якісь інтензивніші зайняття, не давали можливості брати участь у якійсь диспуті, бувати в товаристві людей... Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене дуже сумні і безнадійні гадки, неважаючи на запевнення лікарів,

⁵⁰ О. Маковей, «Автобіографія», ЛНВ, кн. 3, 1925, стор. 235.

⁵¹ Євген Чикаленко, *Щоденник*, Львів 1931, стор. 152.

⁵² Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, цит. пр., стор. 12—13.

⁵³ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. I, 1932, стор. 181.

що в стані здоров'я нема нічого грізного: перспектива стратити можливість інтензивної умислової роботи і вести життя пасивного глядача невимовно страшили мене».⁵⁴

Уважаємо, що ці дані є надзвичайно важливі до розуміння психологічної настанови Грушевського, зокрема його взаємин з людьми, які дуже часто створювали атмосферу нервозності. З даних Грушевського виходить, що він мав в тому часі гостру неврастенію. Різномордність діяльності Грушевського і сталі непорозуміння на форумі НТШ негативно впливали на його стан здоров'я, яке покращало дещо по його поверненні з Італії під кінець 1904 року.

Розбудовуючи Наукове Товариство і вкладаючи в нього всю свою енергію і працю, Грушевський мусів мати «тверду руку» і це, як зауважує В. Дорошенко спричинилося до його відмежування від політиканства і партійної боротьби, яка підкопувала наукову працю в НТШ. Проте Грушевський шанував чужу думку, якщо вона базувалася на правдивих даних і вітав творчий обмін думками. Про це він виразно сказав у своїй інтв'югаційній лекції в Львівському університеті, що відбулася 30 вересня 1894 року: «Я перейшов, — пише Грушевський, — в своїй часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — *nemini credere*. Завжди шукати й ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так, що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Через те всякий догматизм у своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліді й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках-слухачах якнайбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре».⁵⁵ Цю саму настанову мав Грушевський у громадських справах і в організаційно-науковій праці в Науковому Товаристві. Саме цей критицизм і скептицизм Грушевського часами дразнив галицьких провідних мужів, які часто уважали це за особисту образу. Крім того нервова вдача Грушевського часами загострювала і так доволі напружену ситуацію. З великим застереженням мусимо прийняти замітки Чикаленка про самолюбство Грушевського і його погоню за почесностями (мовляв, хотів бути другим по Шевченкові). Це він писав під впливом безпосереднього непорозуміння з Грушевським в справі ви-

⁵⁴ М. Грушевський, Автобіографія, стор. 13.

⁵⁵ М. Грушевський, «Вступний виклад з давньої історії Руси...», *Записки НТШ*, т. IV. 1894, стор. 149.

Цікавий епізод в цьому відношенні знаходимо в спогадах Юрія Сірого. Як відомо багато сучасників твердили, що Іван Джиджора, здібний учень і zarazом протеже Грушевського здобув собі його довір'я тим, що «до огиди підлещується до Грушевського й льокайськи гнеться перед ним», (стор. 52). Сірий (Тищенко) пише, що це все наклепи. «Я нераз, — пише він, — був свідком його розмов з професором, і ніколи не помічав, щоб він, в угоду професорові, приймав без заперечень все, що Михайло Сергійович скаже. Не раз я був свідком досить таки горячих дебатів між ними, в яких Джиджора одверто боронив свої позиції» (стор. 52). Ю. Сірий, «Київ (Уривок з споминів)», *Літературно Науковий Збірник*, Ганновер, 1946. Це дуже промовистий епізод про взаємини Грушевського зі своїми близькими співробітниками.

дання українських періодиків на Великій Україні після 1905 року, а тому його виводи доволі однобічні.

Якщо б Грушевський був честолюбцем і ганявся б за «загальним визнанням» — то напевно сприяв би відзначенню ювілеїв його наукової і громадської праці. Проте ми бачимо щось зовсім протилежного. Коли в 1910 році Український Клуб у Києві і Наукове Товариство у Львові бажали ширше відзначити ювілей його 25-літньої наукової праці, Грушевський на це не погодився і відзначив цю знаменну дату в вузькому крузі своєї родини і співробітників.⁵⁶ Це скорше вказує на певну скромність і «повздержливість» Грушевського, як також його нехіль до славослов'я і кадильно-ювілейних відзначень. Тут треба підкреслити, що Грушевський, як найвизначніший український вчений, організатор українського наукового життя і провідний суспільно-громадський діяч в тому часі, повністю заслуговував на спонтанне відзначення цих 25-літніх роковин його трудолюбивої праці. Тут також можемо пригадати, що в пізніших роках Грушевський хотів зрезигнувати з головства в Центральній Раді, але, як писав він, «різні партії настоювали на тім, що мое уступлення збентежить промадянство, яке і так непокоїться трудною ситуацією. Я через се зістався і вже більше не підіймав сього питання, щоб не „бентежити людей“, хоч був дуже знесилений».⁵⁷

Не улягає сумніву, що Грушевський жертвував своїми приватними справами і здоров'ям і на першому місці ставив загально-національні справи. Під тим оглядом він був послідовний і витривалий аж до кінця свого життя.

Як голова Наукового Товариства, Грушевський вимагав максимум праці від своїх співробітників — цю саму вимогу ставив до себе. Це також часами викликало невдоволення серед його численних співробітників. Проте, треба також підкреслити, що своєю темпераментною вдачею Грушевський часами спричиняв доволі напружену атмосферу. Якщо до уваги ще взяти, що йому доводилося працювати серед галицької інтелігенції, яка ділилася на різні політичні табори і себе взаємно поборювала — тоді побачимо, що його праця була надзвичайно тяжка і відповідальна. Історики рідко звертають увагу на психологічну настанову відповідальних діячів — творців історії — тому їхня аналіза подій і осіб не виходить повною і об'єктивною. В нашій праці про Грушевського бажано насвітлити всі аспекти його життя і діяльності, а тому ми мусили докладніше зупинитися над його вдачею і також взяти до уваги середовище серед якого йому доводилося жити і працювати.

*

В половині 1901 року Грушевський перший раз зрезигнував з головства в Науковому Товаристві. Про цю подію згадує він коротко в

⁵⁶ *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 44, 1910, стор. 20—21.

⁵⁷ *Автобіографія*, цит. пр., стор. 100.

своїй Автобіографії: «З другого боку багато спокою й нервової сили забирали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Н. тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередніх роках, чи то подражнених різними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких мені, яким я хотів за поміччю дрібних підмог і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим я скинув ся літом 1901 року з головства й інших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би по своєму плянові і почала мене просити вернутися, а до того також нахилили мене полоси Українців з різних боків, вернувся знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности уваги на виходки опозиції; щоправда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має».⁵⁸ Треба зазначити, що разом з Грушевським тоді уступили з Управи НТШ Волод. Гнатюк, Ст. Томашівський і Іван Франко.⁵⁹ Причини димісії лежали не лише в відкритій опозиції до пляну праці в Товаристві, що його намітив Грушевський, але також, як він згадував в подразнених амбіціях галицьких діячів. Причини конфлікту сягали, як вірно відмітив Гнатюк, ще давніших часів, коли вирішувалися статутіві справи Товариства.

Ол. Барвінський в своєму листі з Відня з 18 лютого 1902 року до Федора Вовка писав про ці події в Товаристві таке: «Я був тепер у Львові. Там хрия з Грушевським полагодилися; він прийняв вибір на голову, але його автократична вдача викликає нові непорозуміння і ще недавно виступив з товариства проф. Дністрянський. Я старався якось їх погодити і думаю, що Дністрянський цофне свій виступ, але всеж воно недобре, що якось безнастанно кипить — а все чисто особисті справи».⁶⁰

Дані про цей конфлікт між Дністрянським і Грушевським знаходимо в Хроніці Товариства. Ішлося про невдоволення Дністрянського і других членів НТШ рецензійним відділом у *Записках*, а також деякими статтями в Літературно-Науковому Вістнику. На загальних зборах Товариства Дністрянський твердив, що «критичний відділ у *Записках* не ведений об'єктивно, більш суб'єктивно. Це відноситься головню до рецензій надісланих з України. Крім того у ЛНВ друкуються деякі статті, які там не повинні бути. У справозданні про університетські справи надруковано, приміром, згадку про проф. Цвік-

⁵⁸ Автобіографія, стор. 10.

⁵⁹ Хроніка НТШ, (нім. вид.) ч. 9, 1902, стор. 2.

Після резиґнації Грушевського, діяльністю Товариства завідував заст. голови І. Громницький. Управа Товариства звернулася 26 червня з просьбою, щоб він відкликав свою резиґнацію, але Грушевський на це не погодився (*Хроніка*, ч. 8, 1901, стор. 2).

⁶⁰ Кирило Студинський, «Матеріяли до життєпису Федора Вовка», *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 410—411.

лінського, яка могла його образити і, як бесідникові звісно, образила. Це також дуже шкодить Товариству, тому бесідник жадає, щоб для Літ. Наук. Вістника вибрано окремий комітет, що не допускав би більше до таких промахів».⁶¹ На ці закиди відповідали Грушевський, Франко і М. Кривинюк. Грушевський заявив, що тяжко погодитися з засудом рецензій з України, мовляв, їхні огляди є необ'єктивними і взагалі питання «об'єктивізму» і «суб'єктивізму» в рецензіях це дуже трудна «для розсудження справа» і йому, як редакторові трудно «в'язати волю співробітників у тім напрямі, оскільки вони не виходять із границь науковости». Франко твердив, що в ЛНВ не нанесено жадної обиди проф. Цвіклінському, порівнюючи його до репортера..., а «евентуальної контролі редакція ЛНВ не боїться, та питання, чи вона, на що здасться».⁶²

Хоча ця подія на перший погляд незначна — проте вона доволі характеристична для тодішніх взаємин у Науковому Товаристві. Через такі дрібниці приходило до поважніших конфліктів на форумі Товариства. На нашу думку В. Гнатюк був правий у своїх висновках відносно цієї справи — він писав: «Проф. М. Грушевський, як редактор *Записок* давав місце у рецензійнім відділі не все прихильним відзивам на писання деяких членів, друкованих деінде... А звісна річ, що це людська слабкість, відноситися до тих, що тебе критикують, неприхильно або і зовсім ворожо (це залежить від обставин). Через те і він здобув собі тепер ворогів, яких не мав давніше, коли займався виключно наукою. Очевидно, що вони старалися йому відплатитися і робили се в першій мірі — в його домені, в Наук. Тов. ім. Шевченка».⁶³

На цих самих зборах В. Шухевич, один з провідників опозиції, заявив, що стипендії в Товаристві не розділювалися на основі конкурсу, маючи на увазі, що Грушевський молодим вченим безпосередньо в порозумінні з виділом, давав допомоги. І так знаємо, що в 1901 році Ст. Томашівський одержав 800 кор., В. Гнатюк — 400 кор. і Г. Гарматій — 200 кор.⁶⁴

Пrawdopodobно через ці закиди опозиції відносно несправедливого уділювання стипендій, Степан Томашівський не прийняв цієї дотації. Відомо, що Грушевський увесь час допомагав студентам і молодим адептам науки стипендіями і намагався затримати їх при науковій роботі. Він не оголошував спеціальних «конкурсів» — лиш допомагав тим, які, на його думку, потребували матеріальної піддержки. Проте Шухевич та інші члени опозиції не погоджувалися з таким «автократичним» поступуванням голови, без огляду на те, що саме Грушевський розбудував матеріальну базу Товариства. Не зважаючи на всі закиди опозиції на загальних зборах Товариства, Грушевський прийняв головуство «аби дати доказ — головно заграничним зем-

⁶¹ *Хроніка НТШ* (нім. вид.) ч. 10. 1902, стор. 7—8.

⁶² *Там же*.

⁶³ В. Гнатюк, *цит. пр.*, ЛНВ, кн. III, 1925, стор. 270.

⁶⁴ *Хроніка НТШ*, ч. 7, 1901, стор. 4.

лякам — своєї доброї волі, хоч не має надії аби вдалося ввести наукову роботу в Товаристві по останніх подіях в нормальну колію».⁶⁵

Розглядаючи підложжя конфліктів в Науковому Товаристві, мусимо також коротко з'ясувати справу виплачування гонорарів членам Товариства, які друкувалися у виданнях НТШ. До 1900 року гонорарі побирали лише ті особи, які жили з літературних заробітків, або мали такі посади, з яких не могли вижити, а також студенти. Як лише Товариство стало трохи на ноги під фінансовим оглядом, «навіть відомі з засібності автори почали домагатися виплати гонорарів і знаходили між членами виділу все своїх оборонців і прихильників, які з'єднували більшість для заплати гонорару. На сім становищу станув також пок. В. Шухевич, що почав друкувати свою «Гуцульщину» і хоч йому виплачувано гонорар по установленому ціннику, то він із виплати був незадоволений і процесувався по кождім томі з виділом».⁶⁶ Грушевський не брав жадних гонорарів за свої праці, але придивившись до поступування деяких заможних членів НТШ, які вимагали за свої праці винагородження, також зажадав виплати гонорару. В 1901 приблизно цей гонорар виносив біля 800 кор. Звичайно опозиція, як писав Гнатюк, підняла крик, мовляв, Грушевський хоче фінансово зруйнувати Товариство і можливо з резигнацією Грушевського в 1901 році осягнула тимчасово свою ціль, але згодом ці гроші Грушевському виплачено. В своїй Автобіографії Грушевський писав, що мав за собою «дуже мало оправдану репутацію богача і магната, яка утворилася за мною вже від початків львівського життя, завдяки тому мабуть, щоб я не брав гонорарів за свої роботи в Товаристві ім. Шевченка (оберталися вони з початку на стипендію, потім на видання моїх праць в західно-європейських мовах), взагалі не ласився «на преїцар».⁶⁷

Тим часом Шухевич довожувався до того, що Товариство не погодилося видати 5 томів його *Гуцульщини*, головне через те, що він зачав видавати свою працю в польській мові, які часами виходили скорше за українські, а також забрав до польського видання кліші, які були власністю Товариства. Від того часу Шухевич на кожному кроці намагався шкодити Грушевському в його науково-організаційній праці.

Одним з визначніших ворогів М. Грушевського з табору радикалів став Михайло Павлик, визначний галицький суспільно-громадський діяч, публіцист і доволі слабкий письменник. Павлик від самого початку мав застереження до Грушевського, як прихильника народовців і вихованця Волод. Антоновича і Кониського, які розходилися в своїх поглядах на загально-національні справи з його кумиром Драгомановим. Далі він уважав, що Грушевський мав негативний вплив на Франка в його політичній діяльності. На увазі мав оснування національно-демократичної партії, яку організували Франко з Гру-

⁶⁵ *Хроніка НТШ*, ч. 10, 1902, стор. 8.

⁶⁶ В. Гнатюк, *цит. пр.*, стор. 270.

⁶⁷ *Автобіографія*, стор. 11. Справи гонорарів обговорювалися ще раз на загальних зборах НТШ в 1903 р. *Хроніка*, ч. 15, 1903, стор. 9—10.

шевським і яка об'єднувала в своїх початках радикалів і народовців. Звичайно Павлик уважав І. Франка за відступника Радикальної Партії⁶⁸ і за цей вчинок Франка перш за все обвинувачував Грушевського.

До праці в Науковому Товаристві Павлик зголосився в 1897 році, погодившись завідувати бібліотекою НТШ. Про його бібліотечну працю коротко згадує Волод. Дорошенко, підкреслюючи, що він не був фаховим бібліотекарем і вів бібліотеку на свій спосіб, а на завдання бібліотеки дивився очима пропагандиста.⁶⁹ В 1905 році він відійшов від праці в Товаристві. Докладніше про діяльність Павлика на форумі НТШ згадує Іван Франко в одній з своїх статей присвячених ювілеєві 30-літньої діяльності Павлика.

Франко писав, що Павлик «нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жоднім фаху, уявив собі, що й загалом в товаристві не робиться нічого, гідного його уяви, і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть на один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якимсь «науковим ареопагу» (улюблений вислів д. Павлика) і мотимуть судити та критикувати все те, що зроблять інші. Отсе була одна з його провідних думок реформи того статуту, за якого майже два роки побивався д. Павлик (роки 1902—4, Л. В.), задля якої силкувався zorganizувати в товаристві спеціальну партію, наносючи тим шкоду цілому товариству».⁷⁰ Треба ще додати, що з лона цієї опозиції вийшов проект, щоб кожна секція НТШ обирала окремого редактора Записок НТШ. Не улягає сумніву, що цей проект, який перейшов, був звернений проти головного редактора *Записок* М. Грушевського. Доволі колоритно відношення Павлика до Наукової праці Грушевського з'ясував у вище згаданій праці Франко, який писав, що Павлик «зненавидівши всією душею і всіми кишками проф. Грушевського, перекинув свою ненависть і на його „Історію України“, яку він силкувався шарпати прилюдно, де і як може». В дальшому Франко згадував, що він не розумів основних ідей, ані методи Історії України-Руси і «це доказує кожний виступ д. Павлика проти неї, подиктований сліпою, фанатичною ненавистю, а не жодними речевими причинами».⁷¹

Звичайно, Павликові не вдалося понизити престижу Грушевського і вплинути на членів Товариства і він з великими жалями відійшов від праці в НТШ. До 1901 року Грушевського обирали головою Товариства одноголосно, через аклямацію. В наступних роках через опозицію, його обирали великою більшістю голосів. Статистичне зі-

⁶⁸ Докладніше про участь Франка в діяльності Радикальної Партії в цінній розвідці Михайла Возняка, «Іван Франко в добі радикалізму», *Україна*, кн. 6. 1926, стор. 115—163.

⁶⁹ В. Дорошенко, «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *цит. пр.*, стор. 12.

⁷⁰ Іван Франко, «Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки», *ЛНВ*, кн. III, 1905, стор. 184—5. (Цю маловідому статтю Франка передруковано в збірці його статей *Іван Франко про соціалізм*: Пролог, Нью-Йорк, 1966, стор. 191—233.

⁷¹ Там же.

ставлення розподілу виборчих голосів в роках 1901 до 1909 дасть нам певну картину сили опозиції. На основі зіставлення з *Хроніки НТШ* можемо подати таке підчислення:

Уповноважені до голосування	Рік	Голоси за Грушевським	Здержались
34	1901	31	3
54	1902	48	6
41	1903	35	6
62	1904	41	13
60	1905	53	7
43	1907	40	3
48	1909	47	1

На основі цього зіставлення бачимо, що голоси опозиції були дуже нечисленні й їхня сила мінялася з року на рік. Незалежно від малочисельности опозиції проти головування Грушевського в Товаристві, як також щораз більшого розгортання наукової праці, на форумі НТШ майже весь час була напружена атмосфера, яка не була конструктивним чинником в діяльності Товариства.

У 1905 році в українській пресі розгорнулася дискусія про можливість і потребу будови українського театру у Львові.^{71a} М. Грушевський у цій справі зайняв виразне становище. У своїх статтях «Що ж далі?», «В справі руських шкіл і руського театру», «Не даймося», які друкувалися в Літературно-Науковому Вістнику, Грушевський обстоював думку, що замість форсувати будову театру, треба в першу чергу поширити мережу українських середніх шкіл і на це треба зосередити енергію галицької спільноти. Думки Грушевського повністю поділяв Іван Франко, який у своїй статті «Львівський театр а народня честь» (*ЛНВ*, II, 1905, 122—132) доказував безхосенність того задуму, а також неможливість у тому часі існування сталого українського театру в Львові. Треба сказати, що ця справа наробила великого шуму в Галичині, а закінчилася в судовій залі. Тодішній директор театру М. Губчак заскаржив Ів. Франка і редакцію *ЛНВ* за їхні статті щодо будови театру і програв судовий процес.

Ця театральна справа збільшила ряди ворогів Грушевського в Львові, які поширювали наклепи, що він виступає проти театрального мистецтва, забуваючи, що Грушевський, Франко, Труш, Чарнець-

^{71a} З важливіших публіцистичних праць згадаємо слідуючі: М. Грушевський, «Що ж далі», *ЛНВ*, I, 1905, стор. 1—5, «В справі руських шкіл і руського театру», там же, III, стор. 11—19, «Не даймося», там же, VII, стор. 91—92; Іван Франко, «Львівський театр і народня честь», *ЛНВ*, II, 1905, стор. 122—132, «Замість дискусії-цвітків полеміки», там же, III, Степан Чарнецький, «Дещо про теперішній стан галицько-руського театру», *ЛНВ*, IV, 1905, стор. 56—64. Також у справі театру забирав голос редактор «Артистичного Вістника» Іван Труш в статтях «Проект українського театру у Львові» (ч. 2—3, 1905), «Новий театральний будинок і вигляди на будуче» (там же, ч. 5, 1905).

кий та інші, які забирали слово в справі будови театру у Львові, вказали не лише недоцільність того задуму, браку відповідних мистецьких сил, але також напружені відносини між персоналом і директором театру М. Губчаком. Про ці справи доволі докладно згадує Д. Антонович в своїй праці про розвиток українського театру.⁷¹⁶

По першій російській революції в 1905 році, Грушевський поширив свою наукову і видавничу діяльність на Велику Україну. В 1907 році перенесено до Києва «Літературно-Науковий Вістник», а на один рік раніше, за ініціативою Грушевського, основано там «Українське Наукове Товариство», яке було задумане подібно, як НТШ і мало стати центром наукового життя на Наддніпрянщині. Самозрозуміло, що це причинилося до частого перебування Грушевського в Києві і рівночасно дало притоку до чергового невдоволення деяких членів НТШ, які це інтерпретували, як занедбання праці Грушевського в НТШ. Ці критики не бачили, або не хотіли бачити, що Грушевський намагався пересадити на велико-український ґрунт наукову працю, яку він розгорнув в Галичині і тому, наприклад, Українське Наукове Товариство було організоване на взірць НТШ і користувалося його моральною і матеріальною допомогою. На думку Грушевського «се був міцніший ніж колинебудь організаційний вузол, який зв'язував культурне життя половин — нероздільної, хоч і розділеної політичними кордонами України. Львівське Товариство здвинене 35 літ перед тим силами і засобами не тільки Наддніпрянської, але й Наддніпрянської України, помагало тепер підняти таке ж і ще більше опнище в Києві — віддавало Наддніпрянській Україні свій довг, і се була важна в своїх наслідках маніфестація».⁷² Проте ця концепція Грушевського поставлення твердих основ наукової праці у Львові і Києві не завжди була вірно інтерпретована й оцінена в деяких кругах НТШ. Проте це негодування опозиції відносно частих поїздок Грушевського до Києва і занедбання справ Товариства, не були основною причиною наростаючого великого конфлікту між ним і опозицією, який завершився в 1913 році. Також закиди, що Грушевський окружив себе «молодиками» і також через «непродумані виступи і підшепти» почав проти себе настроювати деяких людей із свого колишнього вузького круга співробітників⁷³ — лиш частинно правдива і відноситься до кількох його учнів і співробітників, які перейшли в табір активної опозиції. Тут в першу чергу маємо на увазі Ст. Томашівського, великого звеличника Грушевського до приблизно 1908

⁷¹⁶ Д. Антонович, *Триста років українського театру*, Прага, 1925, стор. 165—7.

⁷² Мих. Грушевський, «Велике діло», *Україна*, ч. 32, 1929, стор. 8—9.

⁷³ Волод. Гнатюк, цит. пр., стор. 369.

Докладні дані про склад Управи НТШ, як також членів адміністративного апарату Товариства, подані в *Хроніці НТШ*, ч. 41, 1910, стор. 17—48. Треба згадати, що заступником Грушевського по адміністративних справах був інж. Григорій Пежанський, секретарем Товариства і канцелярії В. Гнатюк, бухгалтером В. Угрин, бібліотекарем І. Кревецький. Музеєм завідував Іван Раковський.

року, який разом з В. Охримовичом, В. Шухевичом і Ст. Дністрянським та іншими членами стали головним інструментом в підготовленні головної баталії проти Грушевського на загальних зборах Товариства в 1913 році.

Головної причини генеральної кампанії проти голови НТШ, треба в першу чергу шукати в критично-публіцистичній праці Грушевського в тих роках. На нашу думку М. Грушевський був би «персона грата» в очах галицьких патрициїв, якщо б займався виключно науковою працею і не займався питаннями суспільного, політичного, економічного і культурного життя в Галичині. Проте Грушевський не був типом засушеного кабінетного вченого, який не реагував на сучасні вимоги життя — його успіхи й недоліки. Коли ще згадати темперамент Грушевського і його безкомпромісовість в загально-громадських справах в тих роках, тоді стане ясно, що вирішальний бій між ним і опозицією був неминучий.

У 1911 році появилася збірка статей Грушевського «Наша політика», яка стала так би мовити остаточним «актом обвинувачення» Грушевського в очах галицьких провідників і пристіпила вибух наростаючого конфлікту.

Щоб докладно зрозуміти обурення в галицьких політичних кругах виданням Грушевського мусимо коротко зупинитися над змістом цієї інтересної публікації, яка на жаль, до наших часів не була докладно обговорена.

Збірка статей Грушевського складалася з сімох розділів — головню передруків з його статей в *ЛН Вістнику*: «Під нинішню хвилю», «Два роки галицької політики», «Реальна політика на галицькому ґрунті», «Малі діла», «Ера фінансово-економічна», «З нашого культурного життя» і «По виборах». На 119 сторінках брошури М. Грушевський докладно аналізував різні ділянки українського життя в Галичині.

Тут в першу чергу треба відмітити його критичну аналізу найвпливовішої української національно-демократичної партії в Галичині і її провідників — членів «Народнього Комітету».

Грушевський виразно подав мотиви, що спонукали його подати свої завгаги до політичної діяльності гал. діячів — «Пишу не в осудження, — пише Грушевський, — нинішних політичних діячів, в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу. Не маючи сам аспірацій до активної політики, ані своїх кандидатів на активних політиків, не маю ні спеціальних приятелів ні противників між нинішніми представниками, не маю заміру когось нищити, а когось висувати... Справа іде про річі занадто дорогі і важні для всього народного життя, аби придивлятися пасивно...».⁷⁴ В тому контексті Грушевський розглядав галицьку політику українців не як відірване явище, а як частину загального українського політичного процесу. «Наша Галичина, писав він, по-

⁷⁴ М. Грушевський, *Наша політика*, Львів, 1911, стор. 15.

винна служити для цілої України її так би сказати — політичною рекомендацією, на котру б Українці могли покликатися і сказати — от куди ми простуємо, от якими дорогами хочемо іти для створення свого національного життя». ⁷⁵ Проте мотиви й інтенції автора були інтерпретовані, як особисті порахунки Грушевського з народовецькими діячами...

Щож закидав Грушевський нашим галицьким політикам?

В першу чергу він закидав політичним провідникам безпринциповість у веденні політики, яка дуже часто проявляла себе в опортунізмі. Це явище ілюстрував Грушевський численними українсько-польськими угодами того часу. «Все в рішучий момент, писав він, спокушував її (галицьку політику — Л. В.) сатана „концесіями“, зачиналося від системи, кінчалося дрібними здобутками, і за ними тратилися роки витривалости, абстиненції, пожертвования». ⁷⁶ В Галичині санкціонувався курс «розмінювання принципіальних змагань на «малі діла», безперечно корисні для даної громади чи місцевости, а часом може й цілої людности краю, — але діла цілком не сорозмірні з завданнями моменту, з тими справами, які мають реалізуватися загально-народною політикою». ⁷⁷ Вже починаючи від «Баденівської угоди» виразно бачимо опортуністичну настанову української галицької політики, яка задовольнялася відносно малими поступками з польської сторони. І в слід за цим вимога до політичних провідників, які не можуть «віддавати національні інтереси за миску сочевиці, призначеної для «свого повіту», «для свого товариства», взагалі «для своїх»...» (стор. 69) Грушевський виразно писав, що галицьким політикам не по дорозі з польськими політиками східної Галичини і з москвофілами. Поляки завжди дуже зручно використовують угодовецькі настрої українських провідників в Галичині. ⁷⁸

В дальшому Грушевський закинув галицьким політикам конспіративність і закулісовість — це явище ілюструє Грушевський численними фактами з тодішнього галицького життя. Немає тут змоги докладно проаналізувати всі важливіші пустуляти Грушевського. Тут лиш підкреслимо, що Грушевський уважав, що політична боротьба захоплює чимраз ширші крути українського громадянства, і вона мусить захоплювати, щоб вивести наш нарід з нинішнього поневолення. «На нашім поколінню обов'язок — передати будучим поколінням, — писав Грушевський, — наші народні маси скріплені національно, виховані політично, а не дезорганізовані і деморалізовані» (стор. 117). Щоб це досягнути українська політика мусить бути

⁷⁵ М. Грушевський, цит. пр., стор. 119.

⁷⁶ Цит. пр., стор. 48.

⁷⁷ Цит. пр., стор. 68.

⁷⁸ Грушевський уважав, що в Галичині існувала розбіжність між політикою «українського громадянства, глибоко переконаного в неможливості в даних обставинах ніяких компромісів українського життя з польським режимом і його представниками — і політикою укр. парламентарних представників, що ніяк не можуть витримати простої лінії, яку диктує їм громадянство» (стор. 10).

«чесна, принципіальна, характерна — нехай гартує і виховує політично. Тоді вона, хоч би і не вінчалася безпосередніми реальними користями, збільшає відповідну енергію народу, розвиває в нім сили духовні, культурні, організаційні, котрі забезпечать народові будучність навіть в найприкріших державних чи політичних чи соціальних обставинах» (стор. 117). Це були надзвичайно важливі ствердження не лише для української справи в Галичині, але для всіх українських земель, які були розшматовані кордонами чужих держав. На нашу думку тут Грушевський виявив себе далекозорим українським державним діячем, правдивим «стейтсменом», а не політиком свого «рідного загумінку». У своїх поглядах він виходив із загально-національних заłoженнь і схоплював усі ділянки і прояви національного життя.

У своїй критиці українського життя в Галичині, Грушевський звернув спеціальну увагу на занедбання культурних вартостей. Він писав: «Друга сторона нашого суспільного життя, від котрої вважав я потрібним остерігти нашу суспільність — се занедбування і легковаження культурно-національних вартостей, яке не припадко́м збіглося з легковаженням принципіальности в політиці і з неохотою взагалі до всякої «ідеології»... Культурний зміст українського життя в Галичині сорозмі́нно бідніє і яловіє, її артистична продукція не підноситься, а упадає, і з огляду, що нинішні обставини держать і мабуть ще досить держатимуть Галичину на чолі українського національного життя, се явище дуже шкідливе взагалі з становища цілого нашого національного життя».⁷⁹

Грушевський, як голова НТШ і духовий провідник України в тому часі бачив дуже докладно, що культурна ділянка життя нидіє, а творці української культури — письменники, поети, вчені й інші діячі культури не мають належної моральної і матеріальної піддержки з боку галицького громадянства. Книжки не розходяться, їхні автори проживають в непригожих життєвих умовах. Якщо б не допомога наддніпрянських меценатів, мабуть Грушевському не вдалося б розгорнути такої діяльності, яку він розгорнув у ділянці національної культури. Звичайно без належної матеріальної піддержки було б неможливо розгорнути видавничу діяльність, розбудувати бібліотеки, музеї, й інші установи, які служили розвиткові національної культури. Грушевський писав, що для «книжки нема ґрунту в покутній силі інтелігенції», а також попит на книжку не стоїть в ніякій пропорції до чисельного наростання інтелігенції, яка в багатьох випадках не цікавиться розвитком національної культури. «Хочемо самостійности економічної», писав Грушевський, се тепер стало модним кличем. Але не треба забувати, що не менше, а ще більше важно і немину́чо потрібно стати на власні ноги в сфері культурній. З сього боку нам бракує ще дуже багато... Старі письменники замовкають, почувачи себе зайвими гістьми серед фінансово-економічних інтересів суспільности; дебютанти спішають перейти до «серйозніших зай-

⁷⁹ *Наша політика*, стор. 14—15.

нять».⁸⁰ Грушевський виразно підкреслював, що «самостійність духова» — національна культура повинна стояти на першому місці в галицьких провідників інтелігенції і взагалі громадянства.

Можливо, що в деяких випадках Грушевський у надто згущених барвах представляв галицькі справи — але в основі він вірно схопив тодішню дійсність. М. Кордуба, один з визначніших українських істориків, коментуючи працю Грушевського в 1916 році писав, що провідним думкам Грушевського годі відмовити признання, хоч з деякими наświetленнями його не погоджувався (напр. його недоцінювання «ери фінансово-економічної» і «малих діл» галичан). «Бувають виїмкові книжки, писав Кордуба, які з часом не тільки не втрачають своєї інтенсивності, а протилежно все стають більше актуальними. До таких книжок причислюємо „Нашу політику” Грушевського».⁸¹ Визначний діяч НТШ і пізніший його голова, проф. І. Раковський з перспективи років писав, що Грушевський в «Нашій політиці» піддав політику галицьких діячів об'єктивній критиці, та висловив багато цінних уваг, з яких на жаль, наші „практичні” політики не скористали, вважаючи їх теоретичними висновками вченого».⁸²

Галицькі провідники, мабуть, не зрозуміли інтенцій автора «Нашої політики» і замість об'єктивної дискусії висунених питань, зачали разом з опозицією в НТШ нагінку на Грушевського, стараючися усунути його від головства в НТШ, а також, можливо, і позбутися його з Галичини. Доволі докладний перебіг тодішніх подій знаходимо в «Щоденнику» Чикаленка, який брав активну участь в «очищенні» Грушевського від закидів опозиції і в цій справі приїздив на загальні збори НТШ до Львова в 1913 році.

Головачі Національно-демократичної партії разом з опозицією проти Грушевського в НТШ зачали свій головний похід проти Грушевського, підготовляючися з ним до головної розправи на загальних зборах Товариства, які відбулися 29 червня 1913 року. Цікаво ствердити, що в *Хроніці НТШ*, в якій завжди поміщувалося докладний перебіг зборів Товариства, зовсім не подано перебігу нарад, обмежуючися лише до дуже короткої згадки про згадані збори.⁸³

В червні 1913 року вийшла анонімна брошура «Наша політика і проф. Грушевський», яку написав колишній ученик і прихильник Грушевського Ст. Томашівський.⁸⁴ Цього памфлету нам не вдалося роз-

⁸⁰ Цит. пр., стор. 94.

⁸¹ М. Кордуба, «Грушевський про „нашу політику”», *Вістник СВУ*, ч. 128, 1916, стор. 787.

⁸² І. Раковський, цит. пр., стор. 86.

⁸³ *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 55, 1913, стор. 6—7.

Також треба згадати, що в офіційній *Історії Наукового Т-ва ім. Шевченка* (Нью-Йорк—Париж, 1949) зовсім зігноровано ці події і причини відходу Грушевського від праці в НТШ і уступлення його з головства в 1913 році.

⁸⁴ Авторство цієї брошури було загально відоме членам Товариства. Про це м. і. згадує Д. Дорошенко в своєму листі до В. Липинського з 1. XI. 1929 року, мовляв, «я побачив, що вона (інша брошура — Л. В.), зовсім

добути. За допомогою д-ра П. Ісаїва і ред. Є. Зиблікевича з архіву Східно-Європейського Дослідчого Інституту ім. В. Липинського у Філадельфії одержали дві останні сторінки з цієї брошури. Також уривки з брошури Томашівського наводить в своїй праці М. Остапович і О. П. Білозерський «Президент — життя і діяльність М. Грушевського» (Львів 1937, перевидано в Нью Йорку в 1957 році). Цю брошуру було дуже тяжко роздобути навіть перед 1939 роком. Про це виразно пише Вячеслав Липинський в своєму листі до О. Скорописа з 23 листопада 1929 року, мовляв, «Тільки трудно буде цим історикам знайти цю знаменну брошуру, бо „український Катон“, кинувши таке обвинувачення, сам потім, коли Грушевський вибився на верх в 1917 році, вибирав скрізь оцей свій твір, так, що навіть в бібліотеці НТШ його нема».⁸⁵ Саме це «визбирання» і знищення майже усіх примірників памфлету Томашівського його автором, безпосередньо спричинилося до його недоступності. Тому в нашій праці ми змушені користуватися лише уривками памфлету, а також вищезгаданою працею М. Остаповича і Білозерського.

У анонімному памфлеті читаємо, що «так про українську політичну репрезентацію ще ніхто з українців не говорив, як заговорив проф. Грушевський. Бо й короткий зміст усіх статей такий, що українські посли соймові і парламентарні та управа націонал-демократичної партії — то ватага злочинців, що запродалися полякам і докладали усіх заходів, щоб паралізувати порив народу до волі... «Наша політика» показує якнайкраще, як не можна писати на політичні справи».⁸⁶

Томашівський далі писав, що Грушевський «уникає конкретних фактів нашого політичного життя», без огляду, що в своїх статтях автор «Нашої політики», обговорював кожний аспект українського життя в Галичині, наводячи численні приклади його недолугості. Вкінці Томашівський писав, що «Тим болочіше вражає нас якась штучність, односторонність, слабе або ніяке умотивування і якась прикра завзятість, що віє зі стрічок проф. Грушевського, котрий прожив 16 літ у Галичині і тут доступив найвищих громадських почесей».⁸⁷

В дальшому автор брошури обвинувачував Грушевського своєрідним деспотом, який збагачується коштом НТШ. Автор писав, що «проф. Грушевський нічого не робить для Товариства без солоні заплати. Чи в такім разі дивно, що проф. Г. — як впевняють знавці — заробив на своїм проводі в Н.Т.Ш., вже не менше як 100.000 (сто тисяч) корон? Зате суми страт, які мало НТШ за 17 літ головування

не торкається анонімної брошури, звернутої проти Грушевського, що її автором, як тоді всі казали, був Томашівський». (З архіву В. Липинського).

⁸⁵ З архіву В. Липинського у Філадельфії. В. Липинський в 1929 році збирав матеріали про С. Томашівського у зв'язку з полемікою поміж ними, що провадилася на сторінках «Діла» і в «Новій Зорі» в 1929 році.

⁸⁶ М. Остапович і О. П. Білозерський, Президент..., Нью-Йорк, 1967, стор. 38.

⁸⁷ Цит. пр., стор. 39.

проф. Г., ніхто вже нині не всилі означити...».⁸⁸ Вже сам факт, що Томашівський не відважився підписати своїм прізвищем свій памфлет, промовляє за себе. Замість об'єктивного обміну думками, Томашівський вибрав шлях публіцистичного обвинувачення базованого на голословних твердженнях, а не на критичному розгляді статей Грушевського.

В грудні 1913 року у відповідь на обвинувачення опозиції і Томашівського, три члени Товариства Осип Роздольський, Михайло Мочульський і Іван Джиджора видали окрему брошуру «В обороні правди», в якій на основі звітів Товариства спростовували закиди про хабарництво голови, невдалу його фінансову і наукову політику, а також докладно вияснили справу цих легендарних сто тисяч корон, що їх мав «заробити» Грушевський на НТШ. З цієї брошури в нашому архіві маємо лиш її останню сторінку. Тому, що вона належить до «білих круків» і ледви чи вона заховалася в Галичині, дозволимо собі навести з неї довший уривок. Автори писали, що члени опозиції мали «повну змогу довідатися докладно з книг Т-ва про заробітки проф. Г., чомусь не хочуть обчислити цю суму. Мабуть, не з лінивства... В данім випадку було авторам брошури далеко „зручніше” голосно сказати, що проф. Грушевський на самих „Записках” заробив рахуючи скромно „кількадесять тисяч корон». Відтак брошура подасть свої «ревелюції» про те скільки проф. Гр. заробив на своїй Історії, відтак ще дещо висе з пальця і при кінці брошури напише вже, що він «на своїм проводі в Т-ві заробив не менше, як 100.000 корон». Правда — ефект для клеветника єсть!... Але ми почислимо те, чого не хотів почислити «Ком. Г. добра» і назвемо суму заробітків проф. Гр. в Т-ві. Отже счисливши все, що знаходиться на конті гоноарів проф. Гр. в головній книзі Т-ва (а се записано правильно, як признає сама брошура) маємо такі цифри: Рік 1902 побрано гонорару К. 8.384 (в тім к. 7.000 ухвалених Виділом 15 мая 1902 за попередні роки); в 1903 — К. 3.020; в 1904 — К. 1.444.09; в 1905 — К. 1.821.60; в 1906 — К. 1.000; в 1907 — К. 1.900, в 1908 — К. 1.350, в 1909 — К. 1.450, в 1910 — К. 1.517.60, в 1911 — К. 507.32, в 1912 — К. 600, в 1913 — К. 1627 (рахуючи до загальних зборів 29 червня 1913) Разом К. 24.621.61.. Отсе весь заробіток проф. Гр. на Т-ві».⁸⁹

Як бачимо оборонці Грушевського базували свої твердження на казових книгах Товариства. Згадуючи про цю легенду 100.000 заробітку Грушевського на НТШ, В. Липинський в своїйому листі до О. Скоролиса саркастично писав, що «Історики будуть колись дивуватися, як це на бідній і притісненій українській науці та літературі люди могли аж стільки, поза плечима, мовляв, заробляти».⁹⁰

В загальному опозиція обвинувачувала Грушевського в корупції, занепаді видавничої і наукової праці в Товаристві і взагалі в само-

⁸⁸ Комітет Громадського Добра (О. Томашівський), *Наша політика і проф. Грушевський*, 1913, стор. 14.

⁸⁹ «В обороні правди» (згаданий уривок ми одержали з архіву В. Липинського у Філадельфії від д-ра П. Ісаїва).

⁹⁰ Лист від 23 листопада 1929 (архів В. Липинського).

рекламі. Брошура т. зв. Комітету громадського добра з під пера Томашівського мала спричинитися до усунення Грушевського від головства в НТШ.

Цю брошуру дали Грушевському перед відкриттям загальних зборів Товариства. Про цю подію докладно згадує Грушевський в своєму листі до Є. Чикаленка з 23. VIII. 1913 року: «Справа була поведена, пише Грушевський, крім хамської підлоти, діявольське коварно. Брошура була розіслана тільки своїм, або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Але підчас виборів, на виділлі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію для розслідування справи. Але „опозиція“, бачучи свою більшість, опішила вибрати свій виділ».⁹¹ Грушевський покинув збори і тоді розгорнулася боротьба між прихильниками і противниками Грушевського. Про це він у згаданому листі писав, що «мої сторонники боролись, як могли, провадили Горбачевського на голову і вибрали хоч плохенько — при 3-ім голосуванню мене. І почали умовляти, щоб я не зрікся, хоч через вакації зістався, коли однаково не урядую і т. д.». Грушевський під натиском своїх сторонників вибори прийняв. Про це він писав: «Але коли мене намовили не зрікатися зараз я мусів відложити. Гадка була така, що члени бувшого виділу надрукують брошуру, де відповідать на різні закиди анонімної брошури, а я загальну брошуру, вияснюючи свої завдання і мотиви діяльності. Я вернуся коло Успенія, люди почнуть зїздитися 1/IX с. ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я певен того. Люди се хороші, вони не можуть боротися з противниками їх зброєю. А я, незалежно від висліду сієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті. Та й взагалі думаю, що се «нині одпускаєши». 25 літ я «організував», наставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 років можна рахувати за 50 в інших, кращих обставинах».⁹²

Утому листі Грушевський згадував, що компанію організував Народ. Комітет, К. Левицький, В. Бачинський, Романчук — і що завдяки їм «могли зробити своє діло „опозиціоністи“ — Томашівський, Рудницький, Труш і Ко., котрим хотілося захопити Товариство в свої руки (навіть на голову перли Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене».

Згадані загальні збори НТШ повністю виявляють обличчя і «стратегію» галицьких політиків і опозиції в НТШ, які в невідповідний і неетичний спосіб бажали позбутися Грушевського. Всі їхні закиди відносно «зловживання» фондами Товариства, послаблення наукової і видавничої праці в Товаристві у світлі даних в *Хроніці НТШ* і касо-

⁹¹ Є. Чикаленко, *Щоденник*, стор. 387—8.

⁹² Є. Чикаленко, *цит. пр.*, стор. 388.

вої книги Т-ва не відповідають правді і можуть бути лише свідомством морального убожества тих, які вели кампанію проти Грушевського. Не зважаючи на заходи опозиції його все ж таки обрали головою. Треба підкреслити, що проти Грушевського стали провідники найсильнішої галицької партії та їхні прихильники в НТШ, а все ж таки Грушевський переміг. Проте він виразно побачив, що далі не зможе провадити своєї праці у Галичині і повинен покинути працю в НТШ і зріктися головства. Так могли поступити проти Грушевського справді люди «малих діл», які спричинилися до занепаду наукової праці в Товаристві і до розриву з Великою Україною. Про даліші події у зв'язку з загальними зборами НТШ у 1913 році знаходимо вістки в Щоденнику Чикаленка й *Хроніці НТШ*.

Треба згадати, що збори доручили новому віділові виробити проект нового статуту, в якому всі члени Товариства повинні мати права голосу, а zarazом пляновано обмежити права членів з Великої України в переданні їхніх повноважень при виборі нових членів Управи НТШ.

В нову Управу Товариства увійшли Степан Томашівський (заст. голови), Володимир Левицький (референт видань), Василь Щурат, Юліян Мудрак, Волод. Вергановський, Степан Рудницький і Богдан Барвінський. До статутової комісії обрано В. Охримовича, Ст. Томашівського і Ст. Рудницького⁹³ — всі вони активно поборювали Грушевського на загальних Зборах. Отже Грушевського поновно обрано головою Товариства, але до Управи в більшості входили люди з опозиції — отже діяльність майбутнього голови заздалегідь були засуджені на невдачу і засудження.

Тим часом у вересні Грушевський прибув до Києва і скликав нараду київських членів Товариства,⁹⁴ на якій докладно розказав про події на останніх загальних зборах НТШ. Грушевський заявив, що у Львові витворилася тяжка атмосфера, в якій йому важко працювати — тому він вирішив порадитися з київськими членами Товариства, чи має уступити з головства в НТШ. Чикаленко пише, що київські члени після довгої наради, згодилися з Грушевським відносно його резигнації, а zarazом вирішили домагатися від наступних загальних зборів, щоб вони дали повну сатисфакцію Грушевському, а також не обмежували членів НТШ з Великої України у справах передавати свої голоси на загальних зборах і в цьому відношенні не міняли статута. Внаслідок того Грушевський надіслав письмо до Управи НТШ, в якому зрезигнував з головства в Товаристві.

Цікаві нотатки про ці події знаходимо в спогадах учасника київських нарад Дмитра Дорошенка. В першу чергу він підкреслював, що всі знали про «необмежену амбіцію» Грушевського, але «все це

⁹³ *Хроніка НТШ*, ч. 56, 1913, стор. 2.

⁹⁴ В нараді брали участь К. М. Антоновичка, М. Ф. Біляшевський, М. П. Василенко, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, О. І. Левицький, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, О. О. Русов, В. П. Цимбал, О. Г. Черняхівський і Є. Чикаленко. Є. Чикаленко, *цит. пр.*, стор. 396.

було в наших очах дрібницею в порівнянні до його великих заслуг перед українством, і ми охоче прощали йому, або, краще сказати, не зважали на його «тріхи», тим більше, що в очах ворогів він втілював у своїй особі цілий український рух, і вони зосереджували на ньому всю свою ненависть, він служив постійною метою їх зловних наклепів, вигадок, доносів і клевети. В таких умовах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви».⁹⁵

Він рівночасно зазначає, що київляни знали про причини походу опозиції на Грушевського, в яким виявилася ображена амбіція і заздрість. Київляни, як згадує Дорошенко, не могли погодитися з метою і формою виступів проти Грушевського і вважали за свій обов'язок заступитися за нього. Київські члени Товариства звернули увагу на намагання новообраної управи НТШ змінити статут Товариства. «Позбавити їх (київських членів НТШ — Л. В.), писав Д. Дорошенко, права голосування через своїх заступників означало перш за все ослабити позицію Грушевського, а крім того взагалі це мало метою ослабити вплив російських українців на львівське Наукове Товариство. Тому ми на це погодитися не могли».⁹⁶

Збори київських членів доручили проф. Д. Дорошенкові і Перетцу скласти відповідний меморіал п. н. «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка» і розіслати всім членам Товариства.⁹⁷ Цю записку підписало 15 дійсних членів Наукового Товариства. Проте конфлікт не розгорнувся в площині речової дискусії, а проявив себе в незабланнясованій емоційності противників Грушевського, які застосовували в своїй боротьбі неакадемічних методів.

Тим часом Управа Товариства вирішила скликати надзвичайні загальні збори НТШ у зв'язку з резигнацією Грушевського і змінами статуту Товариства. Збори відбулися 26 грудня 1913 року. Київські члени НТШ вислали на ці збори трьох своїх відпоручників — Є. Чикаленка, В. М. Шемета і В. Леонтовича. Докладні записки з цієї поїздки, що кидають світло на тодішню ситуацію в НТШ, збереглися в спогадах Чикаленка. Делегати одержали припоручення заявити на за-

⁹⁵ Д. Дорошенко, *Мої спогади про недавнє минуле*, 1949, стор. 156.

⁹⁶ Д. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 159.

⁹⁷ У спогадах Чикаленка (стор. 398) подано, що цей меморіал уложив С. О. Єфремов. Однак Д. Дорошенко спростовує цю вістку. Можливо, що Чикаленко на основі статей Єфремова проти зміни статуту, які появились в «Раді», також приписав йому авторство згаданої записки зладженої Дорошенком і Перетцом. В своєму листі до В. Липинського з 7. IX. 1929, Дм. Дорошенко твердить, що «автором тої брошури був я, але як би Ви мене тепер різали я змісту не пригадую».

Думаємо, що цей меморіал виготовив Д. Дорошенко і В. Перетц при співпраці інших членів НТШ в Києві. В нашому архіві знаходиться остання сторінка згаданої брошури. Вона появилася 5. XII. 1913 року в Києві із слідуючими підписами: Катерина Антоновичева, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Ореста Левицького, Володимира Леонтовича, Юлії Леонтовичевої, Константина Михальчука, Волод. Перетца, Олександра Русова, Василя Цимбала, Олександра Черняхівського, Євгена Чикаленка і Іллі Шрага.

гальних зборах про свій вихід з Товариства, якщо збори не дадуть повної сатисфакції М. Грушевському.

Чикаленко пише, що більшість членів НТШ в Києві висловилися, що Грушевський повинен даліше лишитися головою Товариства, якщо одержить певну сатисфакцію. Вони брали до уваги історію НТШ, яке було «засноване спільними силами українців російських і галицьких і повинно лишитися загально-українською інституцією, а не локально-галицькою».⁹⁸

Делегати, приїхавши до Львова, спершу зустрілися з Джиджорою та іншими прихильниками Грушевського, а опісля відвідали голову Українського Парляментарного Клубу, Костя Левицького, який, як пише Чикаленко, був «всесильною людиною» в Галичині, а заразом керував кампанією проти Грушевського на попередніх загальних зборах. Спершу Левицький заявив, що не має жадного відношення до конфлікту в Товаристві, але після заяви делегатів, що київські члени вийдуть демонстративно з Товариства, коли Грушевський не одержить повної сатисфакції, погодилися скликати нараду галицьких нотаблів з наддніпрянськими висланниками. Ясно, що тут ішлося не лише про особу Грушевського, але в першу чергу про взаємини Великої України з Галичиною, які стояли під великим знаком питання у зв'язку з подіями в Науковому Товаристві.

Чикаленко відвідав також Євгена Олесницького і Степана Федака — двох провідних галицьких діячів. «Обидва вони, пише він, обіцяли помагати нам, бо високо цінять наукову діяльність Грушевського і дуже не бажають розриву з Україною підчас боротьби за соймову реформу. Олесницький просто сказав, що коли австрійський уряд і рахується з галичанами, то тільки через те, що за їх спиною стоїть 30 мільонів українців в Росії».⁹⁹

Надзвичайно важливим для повнішого схоплення тодішнього конфлікту являється перебіг нарад нотаблів. Спогади Чикаленка є дуже важливим джерелом для наświetлення цих подій. Якщо взяти до уваги, що Чикаленко, не був особистим приятелем Грушевського, а також те, що його спогади не були оспорювані, як нам відомо, ніким з учасників подій, можемо уважати їх за відносно об'єктивне джерело. На нараду нотаблів прибули професори С. Дністрянський, О. Колесса, Ст. Рудницький, Ст. Томашівський, а також тодішній редактор «Діла» В. Панейко, Волод. Шухевич, В. Охримович, Л. Цегельський та інші видатні діячі й учені. З прихильників Грушевського під натиском київських делегатів запрошено Джиджору і Мочульського — двох авторів брошури в обороні Грушевського.

Позиції київських членів представив В. Леонтович повторивши усі домагання київлян. На це Панейко заявив, що «з нашим виходом (себто київських членів НТШ — Л. В.) не порвуться відносини між Україною і Галичиною, бо в історії зносин двох частин України ці ниточки й непомітні будуть» (сгор. 401). В дальшому Дністрянський

⁹⁸ Чикаленко, цит. пр., стор. 398.

⁹⁹ Чикаленко, стор. 400.

і Шухевич, давніші неприхильники Грушевського, ще раз обвинували голову Товариства в деспотизмі й автократизмі, та що він поводився і розпоряджався НТШ за допомогою голосів з Великої України, як «своїм власним господарством». В. Шухевич у свою чергу доводив, що «поки не було Грушевського у Львові, то галичани вільно собі зносилися з Україною, і українці бували у нього у Львові, а коли приїхав Грушевський, то всі зносини опинилися в його руках» (стор. 401).

На ці закиди Чикаленко відповів, що Грушевський був представником Київської Громади і, що наддніпрянці вважають його за «свого посла-амбасадора, а через те й вели зносини через нього, і кривду, зроблену йому, вважаємо за кривду всій Україні» (стор. 401). У свою чергу Леонтович відповів на закиди Дністрянського, що дуже дивно виглядає, що проти «самовластя» Грушевського ніхто не протестував відверто ні у виділі, ні на загальних зборах Товариства, а опозиція вжила «огидного способу — анонімної брошури й опорочили нашого найчільнішого чоловіка» (стор. 402). Кость Левицький, як голова наради, запитався київських делегатів чи мають якусь конкретну пропозицію в справі ліквідації конфлікту. На це Чикаленко заявив, що на Загальних Зборах НТШ повинна бути винесена така постанова-резолуція: «Загальні збори, осуджуючи способи боротьби, ведені проти проф. М. Грушевського і ставлячи високо його діяльність і заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюють йому найбільше признання і просять його і надалі лишитися головою Товариства».¹⁰⁰

Ця резолюція викликала загальне обурення опозиції, які не бажали засудження їхніх методів боротьби з Грушевським. Тут пригадуються слова І. Макуха, який коментуючи ці події писав, що «це був бунт малих людей проти велетня науки».¹⁰¹

Внаслідок неузгодження і загального акцентування предложенної резолюції, київські делегати заявили, що Грушевський не повернеться до Товариства, а на надзвичайних зборах НТШ, делегація прочитає таку заяву, що була зложена у Києві:

«Зважаючи на те, що попередні загальні збори не осудили недостойних способів боротьби і агітації, ведених проти проф. М. Грушевського, — зважаючи на те, що теперішні загальні збори не дали належної сатисфакції проф. М. Грушевському, якому ми цілком довіряємо і заслуги якого перед Науковим Товариством високо цінімо, ми нижчепідписані, не можемо зоставитися надалі в Товаристві і заявляємо про свій вихід з числа його членів».¹⁰²

¹⁰⁰ Цю резолюцію заздалегідь виробила київська делегація з членами попередньої управи НТШ. Чикаленко, цит. пр., стор. 402.

¹⁰¹ Іван Макух, *На народній службі*, Дітройт, 1958, стор. 80.

Макух уважав основну причину конфлікту в тому, що «малі люди просто завидували Грушевському в його науковій славі та великому авторитеті у незалежних громадських колах, зокрема серед діячів молодого покоління і студентів» (там же).

¹⁰² Чикаленко, цит. пр., стор. 402.

Щоб запобігти дальшому розбиттю національних і наукових сил, проф. Колесса виступив з промовою в якій відзначив величезні наукові заслуги Грушевського, зазначуючи також про відемні риси його вдачі. Але, як він відмітив «дефекти в його особистій вдачі... згодом забудуться, а лишиться лише його колосальна праця». Після повного обміну поглядами опозиція і делегати з Києва згодилися на спільну резолюцію, в якій висловлювався жаль з приводу конфліктів і zarazом вказувалося на великі заслуги Грушевського для Товариства. У резолюції члени НТШ просили, щоб Грушевський лишився на чолі Товариства.

Іззовні виглядало, що конфлікт уже поладовлено і Грушевський дальше буде головою Товариства і відкличе свою резигнацію. Проте ситуація була зовсім іншою. Це виразно показалося на надзвичайних зборах НТШ, що відбулися один день пізніше по нараді київських делегатів з галицькими нотаблями, 26 грудня 1913 року. Новий виділ перед самими зборами прийняв 50 нових членів, які, як згадує Чикаленко, складалися з прибічників опозиції. Тут треба також згадати, що *Хроніка НТШ* дуже скуппо подає дані про перебіг надзвичайних зборів, подібно, як малася справа з попередніми загальними зборами з червня 1913 року. Збори відкрив відомий історик, а zarazом провідник опозиції проти Грушевського, д-р Ст. Томашівський, автор анонімного памфлету.

Томашівський заявив, що Грушевський без «видимої» причини зрезигнував з головства, але виділ тої резигнації не прийняв і після «довірочної наради» з київськими делегатами вносить резолюцію, щоб «загальні збори не приймали резигнацію проф. Грушевського і просять його її відкликати».¹⁰³ Чикаленко навітлює цю промову Томашівського, як «явне „коварство“, бо ми умовилися, що виділ внесе резолюцію від себе, а Томашівський дав зрозуміти, що виділ робить це під пресією галицьких нотаблів та делегатів з України; ця заява зробила на нас прикре вражіння і ми могли вже сподіватися і надалі якихсь випадків проти нас».¹⁰⁴

Взагалі в тому конфлікті на центральне місце вибивається постать Ст. Томашівського здібного історика і в 1910-их роках провідника опозиції проти Грушевського. Немає відповідних матеріалів, щоб докладніше навітлити причини, які спонукали Томашівського перейти у табір противників Грушевського. Знаємо, що в 1905 році Томашівський писав разом з іншими учнями і прихильниками Грушевського в Ювілейному Збірнику присвяченому 10 літтю його наукової праці в Галичині, що «історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я М. Грушевського, як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини».¹⁰⁵ У 1913 він уже був автором пашквілів проти Грушевського, без огляду на те, що саме він був одним з тих, яким Грушевський давав стипендії і взагалі Тома-

¹⁰³ *Хроніка*, ч. 56, 1913, стор. 32.

¹⁰⁴ Чикаленко, цит. пр., стор. 406.

¹⁰⁵ «Передмова», Науковий Збірник, цит. пр., стор. VIII.

півський користувався його моральною і матеріальною допомогою. Що більше, Томашівський вже після остаточної резигнації Грушевського з головства НТШ його даліше переслідував. У 1914 році він зробив донос на Грушевського перед австрійським урядом обвинувачуючи його в «москвофільстві».¹⁰⁶

Тут маємо до діла з незрозумілою патологічною ненавистю до Грушевського, яку можна пояснити бажанням Томашівського стати головою НТШ, що і сталося по резигнації Грушевського. Ясно, що Томашівський і його спільники не бажали, щоб Грушевський прийняв назад головства в Товаристві. Це їм вдалося досягнути, але з великими втратами для Товариства і взагалі взаємин Галичини з Великою Україною.

Резолюцію виділу НТШ в справі Грушевського прийнято більшістю голосів. Чикаленко пише, що прихильники Грушевського були задоволені перебігом надзвичайних зборів НТШ, на яких виділ «висік» сам себе за агітацію проти Грушевського, але київські делегати були лише частинно задоволені зі своєї місії, яка дала хоч «сяку-таку» сатисфакцію Грушевському. Приїхавши до Києва Чикаленко докладно розказав Грушевському про перебіг Зборів і порадив, щоб він більше не вертався до Львова, а також зрезигнував з головства. Звичайно, Грушевський вже раніше носився з думкою зрезигнувати з головства, що зазначував у вищезгаданому листі до Чикаленка. Першого квітня 1914 на засіданню виділу НТШ, відчитано листа Грушевського, в якому він ще раз заявив, що він не зможе даліше бути головою Товариства. Це вже було остаточне рішення Грушевського в справі головства в НТШ.¹⁰⁷

*

Підсумовуючи наші замітки про конфлікт в Науковому Товаристві ім. Шевченка і відхід Грушевського від праці в Товаристві в 1913 році, бачимо, що ніхто не вийшов переможцем, а українська наука зазнала великого удару. Особисто Грушевський виграв цю «війну» і не зважаючи на численну опозицію ще раз був обраний головою на надзвичайних зборах НТШ у 1913 році. Опозиція хоча номінально, під натиском громадської opinii, програла цей двобій, проте зуміла обрати таку управу НТШ, яка складалася головнo з противників Грушевського, з якими він не міг співпрацювати і тому зрікся головства.

При аналізі цих подій треба підкреслити один важливий факт,

¹⁰⁶ Докладніше в нашій праці «Чому М. Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», Український Історик, ч. 3—4, 1967, стор. 106.

В нашому архіві знаходиться донос Томашівського на Грушевського до австрійського уряду з 1914 року. Томашівський докладно обговорює діяльність Грушевського в Галичині, а також його родинні і фінансові справи. Проф. М. Чубатий у своєму листі з 3. X. 1967 пише, що «до мене доходили вістки дуже неприхильні для Томашівського у зв'язку з його зізнаннями перед воєнним судом проти Грушевського» (лист писаний до автора цієї праці). Цей документ ми одержали від ред. Є. Зибікевича і д-ра П. Ісаїва з архіву В. Липинського у Філядельфії.

¹⁰⁷ Хроніка НТШ, ч. 58—59, 1914, стор. 7.

який корисно свідчить про Грушевського і його характер. У своїх виступах він завжди був прямолінійним, свої критичні статті підписував своїм прізвищем і ніс за них повну авторську відповідальність. Опозиція на чолі з Ст. Томашівським у своїй кампанії проти Грушевського уживала неакадемічних, «закаптурених» методів, які проявили себе в публікації анонімних пашквілів та інших необґрунтованих закидах проти голови НТШ, які було дуже легко спростувати на основі офіційних звітів Товариства в *Хроніці НТШ*. Одинокий закид, який мав правдиву основу, відносився до нервової і «диктаторської» вдачі Грушевського. Цю рису його характеру ми наświetлювали вже раніше. Даючи поради Чикаленкові, як він має реагувати в «Раді» на події в НТШ, Грушевський писав: «Не треба мене» особисто брати в оборону, перед клеветами, котрими воювано при тім (коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації, довір'я і поважання до мене, мусите хіба тільки п'ятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій атмосфері Галичини), я думаю, що 15—20 літ тому навіть у галицьких народів щось подібне було б неможливе (але мусите спростувати проти переносування боротьби політичної против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал. і рос. України, різних партійних напрямків — дискредитувати його, ставити його результати на карту)». ¹⁰⁸ Грушевський даліше на перший плян ставив добро Наукового Товариства. Інакше і не могло бути — він віддав НТШ найкращі роки свого життя, ввесь свій труд і енергію. Він був творцем «золотого віку» українознавчих дослідів і випровадив українську культуру на міжнародній форум, як культуру самостійної нації.

Якщо ідеться про значення від'їзду й розриву Грушевського з Галичиною, то це безперечно була незаступима втрата для дальшого культурно-національного розвитку Галичини, а для Наукового Товариства просто катастрофа. Грушевського в науково-організаційній праці не можна було заступити. Рівночасно із резигнацією Грушевського з головства в НТШ, починається занепад Товариства. Правдиво зазначував О. Лотоцький, що ці молоді плечі, що в спадщину перейняли на себе завдання, які виконував Грушевський, не в силі були провадити справу так, як її провадила ця надзвичайно енергійна, ініціативна та многостороння людина». ¹⁰⁹

Свою співпрацю з Науковим Товариством відновив Грушевський в 1920-их роках, як один з найвизначніших організаторів наукового життя на форумі Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Проте це вже була доривочна співпраця, проваджена зовсім в інших обставинах і площині, як в 1900-их роках.

Мабуть одинокою «позитивною сторінкою» конфлікту Грушевського з Галичиною можна уважати те, що від 1914 року він всю свою енергію спрямував на Велику Україну і там став творцем нового вогнища української науки і культури.

¹⁰⁸ Чикаленко, цит. пр., стор. 389.

¹⁰⁹ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 2, стор. 152.